

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Jane Hathaway

ÇEVİRİ HAZAL YALIN

Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası

Hacı Beşir Ağa

KitapYAYINEVİ

OSMANLI SARAYININ EN ÜNLÜ HAREM AÇASI
HACI BEŞİR AÇA

OSMANLI SARAYININ EN ÜNLÜ HAREM AÇASI; HACI BEŞİR AÇA / JANE HATHAWAY

ÖZGÜN ADI
BESHIR AGHA, CHIEF EUNUCH OF THE OTTOMAN IMPERIAL HAREM

© 2013, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

ÇEVİRİ
HAZAL YALIN

YAYINA HAZIRLAYAN
FÜSUN KİPER

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR

KAPAK
DİLEK ÇETİNKAYA

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK MİNYATÜRÜ
SURNAME-İ VEHBİ'DE HACI BEŞİR AÇA, TSMK A3593, Y. 170B

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂÇİTHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂÇİTHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12055
T: (0212) 294 10 10 F: (0212) 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
NİSAN 2014, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-130-7

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇİT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂÇİTHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO. 12348
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Osmanlı Sarayının En Ünlü Harem Ağası

Hacı Beşir Ağa

JANE HATHAWAY

Çeviri
HAZAL YALIN

Kitapyayinevi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Bob, Beshir ve Stella için

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ 7

Giriş 9

1- SEÇKİN KÖLELİK VE HANE HALKI ÜYELİĞİ 15

İSLAM TOPLUMLARINDA SEÇKİN KÖLELİK 15

HANE SİYASETİ VE HAMİ-MAHİMİ İLİŞKİLERİ 18

2- TARİHİ PERSPEKTİFTE HADİMLAR 19

ANTİKÇAĞ'DA HADİMLAR 19

ORTAÇAĞ İSLAM İMPARATORLUKLARINDA HADİMLAR 20

MEMLUK SULTANLIĞI İDARESİNDE HADİMLAR 21

OSMANLI İDARESİNDE HADİMLAR 22

GÖREVDEN ALINMA VE MİSİR'A SÜRGÜN 27

3- BEŞİR AÇA'NIN KÖKENLERİ 28

OSMANLI HABEŞİSTAN'I 28

KÖLELİK VE İÇDİŞ EDİLME 29

KAHİRE'DEKİ SATIŞ 33

4- SARAYDAKİ İLK YILLAR 37

MUSAHİB-İ ŞEHRİYARİ 38

GÜLNUŞ EMETULLAH, YUSUF AÇA VE KÖPRÜLÜ REFORMIARI 39

EDİRNE VAKASI 41

HAZİNEDAR-I ŞEHRİYARİ 42

5- KIBRIS VE MİSİR'DA SÜRGÜN HAYATI 44

KAHİRE'DEKİ BEŞİR ÇEŞMESİ 46

MİSİR'İN ÖNDE GELENLERİYLE İLİŞKİLER 47

6- MEDİNE TÜRBEDAR AĞALARININ ŞEYHÜLHAREMİ 49

MESCİD-i NEBEVİ 52

PEYGAMBERİN KABR-İ ŞERİFİ 53

TÜRBEDAR AĞALAR 54

7- HAREM-i HUMÂYÜNÜN DARÜSSAADE AĞASI 62

VEZİR SEÇTİRME GÜCÜ 65

NEVŞEHİRLİ DAMAT İBRAHİM PAŞA 66

LALE DEVRİ 66

8- I. MAHMUD'UN HÜKÜMDARLIĞI SİRASINDA BEŞİR AĞA 69

PATRONA HALİL İSYANI, 1730 69

I. MAHMUD'UN ASKERİ HAREKÂTLARI 71

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA 72

9- BEŞİR AĞA VE ARAP VİLAYETLERİ 75

AZEMLER 75

İVAZ BEY'İN OĞLU İSMAİL BEY 77

CELFI HANESİ 78

10. BEŞİR AĞA'NIN KÜTÜPHANELERİ VE DİN VAKIFLARI 83

KÜTÜPHANELER 83

VAKIFLAR 92

TOPKAPI SARAYINDAKİ CAMİ 92

TOPKAPI SARAYI YAKININDAKİ KÜLLİYE 93

EYÜP'TEKİ DARÜLHADİS 94

KAHİRE'DEKİ SEBİL-MEKTEP 94

BULGARİSTAN'DA MEDRESE 96

ÇEŞMELER 97

11- BEŞİR AĞA'NIN ÖLÜMÜ 99

CENAZE VE DEFİN 99

BEŞİR AĞA'NIN TÜRBESİ 100

12. OSMANLI "GERİLEME DÖNEMİ" AÇISINDAN BEŞİR AĞA'NIN MİRASI 102

BEŞİR SONRASI DÖNEMDE DARÜSSAADE AĞALARI VE VEZİRİAZAMLAR 103

BEŞİR AĞA VE OSMANLILARIN "GERİLEMESİ" MESELESİ 104

13. BEŞİR AĞA HAKKINDA KAYNAKLAR 109

ALINTILANAN ESERLER 115

DİZİN 116

TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ

Kitap Yayınevi'nin, İngilizcesi 2006'da *Beshir Agha, Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem* adıyla Oneworld Publications tarafından "Makers of the Muslim World" serisi içinde ve Patricia Cro-ne'un editörlüğü altında yayınlanmış çalışmamın çevirisini gerçekleştirmiş olmasından çok mutluyum. Orijinal kitabın amacı, Müslüman dünyasının tarihindeki önemli bir figürün hayatını eğitilmiş, ancak uzman olmayan okurlara sunmaktır. ABD'de ve Birleşik Krallık'ta böylesi okurlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihiyle ilgili kişileri ve kurumları bilmiyor olabileceklerinden, bilinçli olarak ve mümkün olduğu yerlerde bunların yerine görece basit İngilizce tanımları ve açıklamaları koymaya teşebbüs ettim. Türkçe baskısı için ise, Türkiyeli okurun bu kişi ve kurumlara daha çok vakıf olduğunu düşünerek bunları geniş kapsamda elden geçirdim. Sayın Çağatay Anadolu'ya sabrı ve yardımları için minnettarım.

Eserin İngilizcesini yayınladığımdan bu yana, Osmanlı haremindeki harem ağalarına ve özel olarak da Hacı Beşir Ağa'ya dair epeyce bir şeyler daha öğrendim. Kitabımı, bu yakın zamanlı araştırmalarımın bulgularını yansıtmak şeklinde yeniden yazmaya girişmesem de, uygun yerlerde metni güncelledim ve düzenledim. Şu anda da, darüssaade ağalığı müessesesi üzerine, bu konunun arka planını daha derinlemesine dolduracağımı umduğum bir çalışma yapıyorum.

Kitabın İngilizcesi, Bob, Beshir ve Stella'ya ithaf edilmişti. Bob, benim Osmanlı araştırmacısı meslektaşlarım arasında *Mimar* Bob olarak tanı-nan kocam Robert Simkins'tir. Türkçe baskıyı da yine ona ithaf ediyorum. Beshir ve Stella ise, dostlarım ve meslektaşlarım arasında epeyce meşhur olan kedilerimdi. Adını Hacı Beşir Ağa'dan alan Beshir 2008'de öldü, Stella ise 2009'da.

Yine, " Bob, Beshir ve Stella'ya..."

JANE HATHAWAY

Mart 2014

TEŞEKKÜR

Eyüp Mezarlığıyla ilgili bir yayını bulmama yardım eden Orta Avrupa Üniversitesinden Dr. Tijana Krstic'e ve Beşir Ağa Külliyesinin fotoğraflarını sağlayan Kuzey Colorado Üniversitesinden Profesör George Junne'a teşekkür etmek isterim. Ayrıca kılı kırk yaran editörlüğü ve çok sayıda önemli değinmeleri için Patricia Crone'a da teşekkür ederim.

GİRİŞ

Bu kitap, 1717'den 1746'ya kadar Osmanlı İmparatorluğu harem-i hümayûnunda darüssaade ağalığı görevinde bulunan ve muhtemelen Osmanlı tarihinde bu görevdeki en güçlü kişi olan Hacı Beşir Ağa'nın hayat hikâyesidir. Bir İslam gazisi, büyük bir ilahiyatçı, filâhçı veya bir tasavvuf ermişi olmadığı halde Osmanlı Ortodoks Sünni İslam anlayışının Hanefi fikhını etkileyen Beşir Ağa, Sünni İslam öğreti ve değerlerinin taraftarı olarak faaliyet gösteren bir darüssaade ağasının dini ve entelektüel rolünün somut örneği oldu.

OSMANLI İMPARATORLUĞU

Anadolu Yarımadası'nın kuzeybatısında küçük bir Türk beyliğinden yola çıkan Osmanlı İmparatorluğu, 14. yüzyıl boyunca ve 15. yüzyılın başlarında Bizans İmparatorluğu'ndan Balkanlar'ı ve rakip Türk beyliklerinden Anadolu'nun geri kalanını alarak etkileyici şekilde genişledi ve nihayet 1453'te Bizans başkenti Konstantinopolis'i ele geçirip eski Bizans İmparatorluğu'na son verdi. 16. yüzyılın başlarında Arap ülkelerinin çoğunu mülklerine kattı. 1520-1566 arasında saltanat süren ve Batı Avrupa'da "Muhteşem" diye anılan efsanevi Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında toprakları kuzeyde Macaristan'dan güneyde Etiyopya'ya, batıda Fas sınırlarından doğuda İran sınırlarına kadar uzanıyordu. Beşir Ağa'nın zamanında imparatorluk batıda Avusturya ve Orta Avrupa'nın Habsburg imparatorlarına ve kuzeyde de yeni yayılmacı güç Rusya'ya toprak kaybetmeye başlamıştı. Ama gene de Osmanlı İmparatorluğu hesaba katılması gereken bir güçtü.

Osmanlı İslamı

Osmanlıların benimsediği Sünnilik, İran'ı 1501'de ele geçiren rakip Safevî İmparatorluğu Şiiliğinden tamamen farklıydı. Sünni İslam 8. ve 9. yüzyıllarda oluşan ve büyük ölçüde coğrafi bölgelere göre yayılan dört mezhep, ya da "fıkıh" usulü tanır. Bu mezhepler aptes gibi vecibeler ile boşanma ve miras gibi şahsi hukuk alanlarında farklılık gösterirler. Osmanlılar Hanefi mezhebini resmi imparatorluk mezhebi haline getirdikleri için

İslam imparatorlukları arasında neredeyse eşsiz bir yere sahiptirler. Müslüman uyruklarını Hanefiliği benimsemeye zorlamasalar da, kadıları ve önemli dini görevlerde bulunacak kimseleri Hanefi mezhebi mensupları arasından atıyorlardı.

Osmanlı Sünni anlayışı olan Hanefi İslamı, 12. ve 13. yüzyıllarda her yere yayılmış olan sufi tarikatlarına karşı geleneksel olarak hoşgörülüydü ve hatta biraz da onlara meylediyordu. Aslında Osmanlı sarayı imparatorluğun ortaya çıkışından beri bazı tarikatlara yakın olmuştu. Nitekim Beşir Ağa da hem Hanefiliği hem de sufiliği benimsemiş ve desteklemişti.

DARÜSSAADE AĞASININ ETKİSİ

16. yüzyılın sonları itibarıyla darüssaade ağası Osmanlı İmparatorluğu'nda en etkili kişilerden biriydi; bazen sultandan ve veziriazamdan hemen sonra gelir, bazen de en nüfuzlu kişi olurdu. Saray-ı hümayûn haremindedir şehzade eğitimlerinin ilk aşamalarına nezaret eder ve gelecekteki sultanların dini ve entelektüel eğilimlerinin şekillenmesini etkileyebilirdi. Genç bir harem ağasıyken sarayda mükemmel bir İslami eğitim almış olmaları, tıpkı Enderun'da okudukları kitapların gelecekteki kütüphanelerinin temelini oluşturması gibi, entelektüel ve dini gelişmelerinin temellerini de oluşturmuyordu.

Darüssaade ağaları efsanevi kitap koleksiyoncularıydılar ve Beşir Ağa da muhtemelen onların en efsanevisiydi. Ömrü boyunca kurduğu kütüphaneler, ilahiyat ve fıkıh eserlerinin yanı sıra, şaşkınlık verici Kuran, hadis ve hadis yorumları koleksiyonlarıyla ünlüydü. Beşir Ağa'nın kütüphane ve medrese kurmaktaki faal rolü yüzünden bu kitaplar, Hanefi fıkıhını ve genel olarak da Osmanlı geleneksel Sünniliğini pekiştirmek üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine yayılmıştı. Kurduğu okullar aynı zamanda uzak Osmanlı vilayetlerindeki oğlan çocuklarının ve delikanlıların İslamın Osmanlı resmi yorumuna göre eğitilmelerini de sağlıyordu.

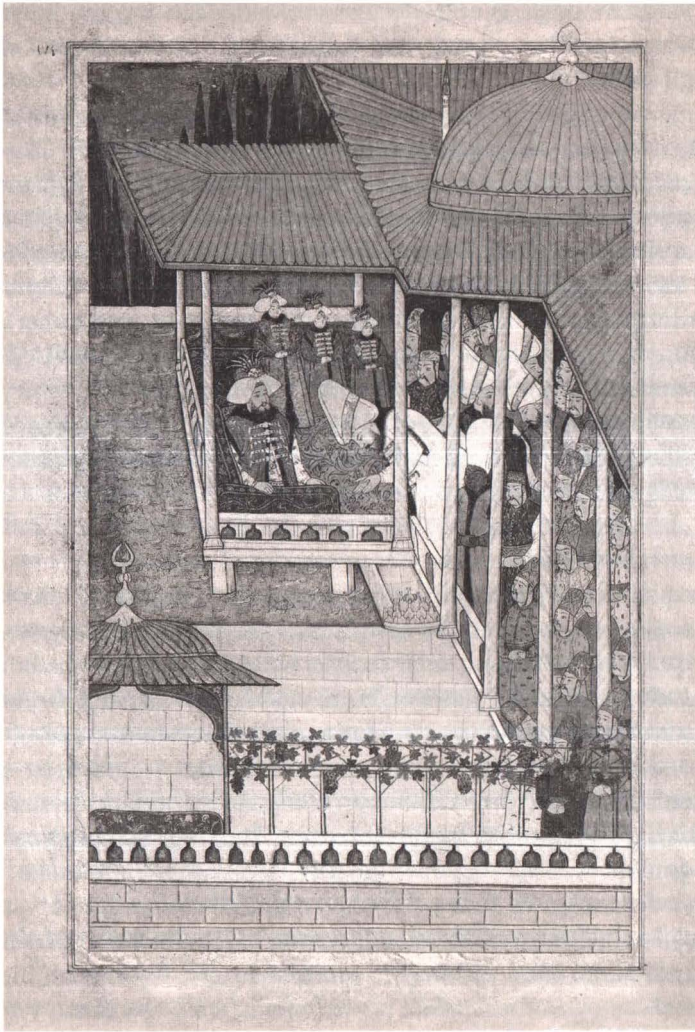
17. ve 18. yüzyıllardaki darüssaade ağalarının çoğu gibi Beşir Ağa'nın da Mısır'la sürekli bir ilişkisi vardı. Doğum yeri Etiyopya'da köleleştirildikten sonra burada hadım edilmişti. Darüssaade ağası olarak atanmasından önce yaklaşık iki yıllığına buraya sürgün edilmişti. Mısır eyaletinin önde gelenleriyle ilişkileri, Hanefi fıkıhının baskın olmadığı bir vilayette bu fıkıhın

gelişmesine yardım etmişti. Bu ilişkiler her yıl Kahire'den İslamın kutsal şehirleri Mekke ve Medine'ye gönderilen hac kervanları üzerinde etkili olmasını da sağlıyordu.

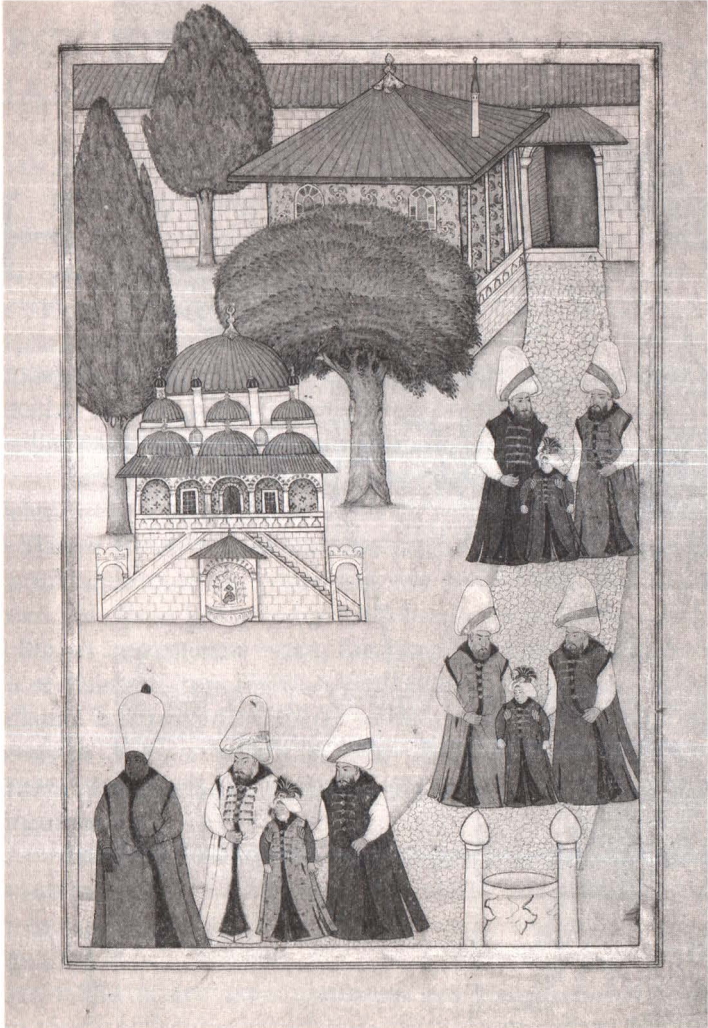
Haremeynü's-Şerifeyn yani Mekke ve Medine, burada yaşayanlara ve buraya gelen hacıların hayrına vakfedilmiş dev bir vakıflar ağını idare eden darüssaade ağalarının başlıca meşguliyetiydi. Ancak Beşir Ağa'nın Haremeynü's-Şerifeyn'le ilgisi dini vakıflara nezaretin çok ötesindeydi. Darüssaade ağası olarak atanmadan hemen önceki yıllarda Hz. Muhammed'in Medine'deki kabrine muhafazlık eden hadım topluluğunun, yani türbedar ağalarının şeyhülharemiydi. Darüssaade ağası olmadan önce, peygamberin hicretinden türetilen bir deyimle "peygambere hicret etmiş biri olarak" diğer hadımlar arasında özgün bir konuma sahipti. Peygambere ve Haremeynü's-Şerifeyn'e bu adanmışlık, İstanbul'da, Osmanlı saray-ı hümayûnundaki daireleri Kâbe ve Mekke temsilleriyle bezeli olan darüssaade ağalarının ayrıt edici özelliği idi.

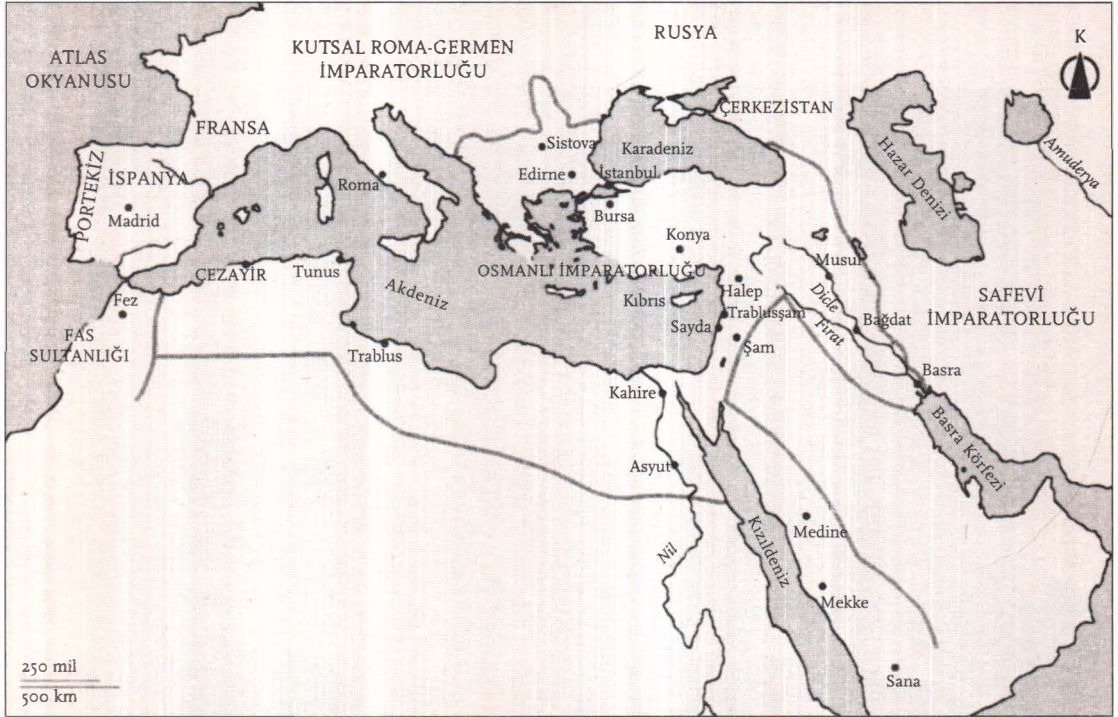
KİTABIN PLANI HAKKINDA

Bu kitap, hadımları daha geniş bir seçkin kölelik ve seçkin hane halkı mensubiyeti bağlamına –bunun zirve noktası Osmanlı sultanının sarayıydı– yerleştirerek işe başlıyor. Daha sonra da tarihsel bir olgu olan harem hadımlarını Osmanlı dönemine kadar getiriyor, bunu yaparken de Osmanlı haremi hadımlarına yani harem ağalarına ve bunların amiri olarak darüssaade ağalığı görevine özel bir önem veriyor. Çalışma bu hazırlıkların ardından, hayatının az bilinen ilk dönemlerinden mümkün olduğunca sonuçlar çıkarmak, sonra da iktidara yükselişinin izini sürmek üzere Beşir Ağa'nın benzersiz kariyerine yoğunlaşıyor. Beşir Ağa'nın Sultan IV. Mehmed'in (hükümdarlığı 1648-87) gözde cariyesi ve Sultan III. Ahmed'in (hükümdarlığı 1703-30) annesi Gülnuş Emetullah Sultan'la yakın ilişkisine ve III. Ahmed'in tahttan indirilip veziriazamının idam edilmesiyle sonuçlanan 1730 isyanından hiçbir zarar görmeksizin kurtulmasındaki şaşırtıcı maharetine özel önem veriyor. Çalışmanın merkezinde ise Beşir Ağa'nın dini ve entelektüel meşguliyetleri, yani imparatorluğun çeşitli yerlerinde yaptırdığı camiler ve kurduğu dini vakıflarla zengin kitap koleksiyonu bulunuyor.

III. Ahmed'in oğullarının sünnet düğününde, Beşir Ağa ve altı vezir şehzadeleri sünnet odasına götürüyor (sağdaki minyatür). Sünnet odasında ise sultanın önünde eğilen veziriazamın yanında Beşir Ağa görülüyor (soldaki minyatür). *Sumame-i Vehbi*, TSMK a3593, y. 170b.

Beşir Ağa'nın dünyası

SEÇKİN KÖLELİK VE HANE HALKI ÜYELİĞİ

İSLAM TOPLUMLARINDA SEÇKİN KÖLELİK

Hadımlar, her ne kadar İslam ve İslam olmayan toplumların çoğunda köle olarak kullanılsalar da yüksek bir statüye sahiptiler. Bu bir tür seçkin kölelikti. Çoğunlukla hükümdarın sarayına bağlıydılar, mevcut en iyi eğitime, pahalı giysilere, donanıma ve yaşam mahallerine erişme olanağı dahil her türlü ayrıcalığa sahiptiler. Genel olarak İslam toplumlarında ve özel olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nda hadımların sahibi oldukları statüyü anlamak için önce hadımlığın da bir parçası olduğu bu kendine özgü kölelik tarzıyla tanışmalıyız.

Birçok durumda seçkin bir köleliğe yazgılı olan erkek ve kadınlar ailelerinden ve ülkelerinden koparılır ve özellikle hükümdarın sarayında hizmet etmeleri amacıyla köle yapılırlardı. Aile ve topluluk bağlarının yokluğunun ve de ayrıcalıkları için hükümdara bağımlı olmalarının, onları köle kılan hükümdara sadakatlerini beslemesi beklenirdi. Roma ve Bizans imparatorlarından, Çin hanedanı imparatorlarına ve Hindistan'ın Babürlü imparatorlarından Osmanlılara kadar bu tür köleleri kullanan hükümdarlar için bu köleler, aynı düzeyde eğitime ve siyasi kavrayışa sahip, ama belli bir bölge ya da topluluğa aidiyetlerinin kendilerine sorumluluklar yüklediği özgür uyruklarından daha güvenilir görünüyorlardı.

İslam toplumlarında erkek seçkin köleler iki temel alanda; ordunun subayları ve saray görevlileri olarak görevlendiriliyorlardı. Her iki durumda da köleler genç yaşta –ergenlik öncesi yaşlardan genç ergenliğe kadar– hizmete alınıp Müslümanlaştırılıyorlardı. Bazen sarayın takdir edilen görevlilerinden biri yüksek askeri komutanlıklar için tercih edilebiliyor, bazen de bir ordu komutanı hükümdarın sarayında nüfuz sahibi olabiliyor ve hatta sarayda yüksek bir mevkiye getirilebiliyordu.

Memluklar

Arapça “köle” anlamına gelen *memluk* diye bilinen askeri köleleri geniş kapsamlı ve sistematik olarak ilk istihdam edenler Abbasi halifeleridir. Bu halifeler 762-1258 yılları arasında başkentleri Bağdat’tan bugünkü Ortadoğu’nun büyük bölümünü yönetmişlerdir. Abbasiler 9. yüzyılın ilk yıllarından itibaren doğularındaki Türk emirliklerinden temin ettikleri köle askerleri hem ordu komutanı hem de erat olarak kullanmaya başladılar. Orta Asya Türk halklarının coğrafi yakınlığı ve yarı göçebe Türklerin binicilik ve okçuluktaki yetenekleri nedeniyle, Abbasi hilafetinin 13. yüzyıl ortalarında Moğollar tarafından yok edilmesine kadar başlıca memluk kaynağı haline geldiler. 9. yüzyıl Abbasi halifelerinden biri, kendisi ve Türk memlukları için bir çeşit sığınak olarak Bağdat’ın kuzeyinde, Dicle Nehri kıyısında Samarra’yı kurdu. Ancak 9. yüzyıl sonlarında Türk memluk komutanları bir dizi Abbasi halifesini tahttan indirmek ve hatta öldürmek için komplolar tezgâhlamışlardı.

Memluk Sultanlığı

Orta Asya bozkırlarından gelen Türk memlukları, 13. yüzyıldaki Moğol işgallerine kadar göstermelik bir Abbasi idaresi altındaki farklı yerel rejimlerin ordularında kilit bir unsur olarak kaldılar. O yüzyılın ortalarına doğru Moğol tehdidinin gölgesi altındaki Suriye ve Mısır’da bulunan Türk memlukları, Haçlılara karşı çarpışmış efsanevi Kürt komutan Selahaddin’in kurduğu, kendilerini de istihdam etmiş olan hanedanı devirdi (Selahaddin de Abbasilerin Kuzey Irak ve Suriye valisi olarak tanıdıkları bir Türk komutanının vekiliydi). Memluklar tarafından kurulan bu rejim, Memluk Sultanlığı diye bilinir. Bu sultanlığın idaresindeki memluklar temel eğitimlerini tamamladıktan sonra azat edilirler, daha sonra askeri komuta kademelerinde yükselebilir ve sırası geldiğinde satın aldıkları kendi memluklarını yüksek mevkiler için eğitirlerdi. Memluk sultanlarının çoğu eğer oğulları varsa kendi yerleri için onları hazırlıyorlar, ama güçlü memluk ordu komutanları tahta sürekli olarak el koyuyorlardı. Yani Memluk Sultanlığı, varlığının büyük bölümünü azat edilmiş seçkin köleler oligarşisi olarak sürdürdü.

13. yüzyılın sonlarına doğru Memluk sultanları Orta Asya Türklerinden ibaret olan memluk kaynaklarına, Kafkas Dağları’ndan, esas olarak

da Kuzey Doğu Karadeniz bölgesindeki Çerkez bölgesinden memlукlar eklemeye başladılar. Osmanlı İmparatorluğu, Memlук Sultanlığı'nı 1516-17'de yıktığında, hem sultanların hem de sahip oldukları memlукların çoğu Çerkez'di. Memlук köleliği, özellikle Memlук Sultanlığı idaresi altındaki Arap ülkelerinin fethinden sonra Osmanlılar için de temel bir seçkin kölelik modeliydi.

Osmanlı Devşirmesi

Ancak Osmanlılar, Memlук yurtlarını fetihlerinden de önce kendi seçkin kölelik biçimlerini, Türkçede *devşirme* diye bilinen bir sistemi uygulamaya koyarak mükemmelleştirmişlerdi. Her ne kadar bu uygulamada onların öncülleri, 12. ve 13. yüzyıllarda Yunan ve Ermeni memlукlarını (ya da, bunların anıldığı isimle *gulamları*) askere alan Orta Anadolu'nun Türk hükümdarları (Selahaddin'in efendisinin' bağlı bulunduğu Büyük Selçukluların uzantıları) idiye de, devşirmelerin 14. yüzyıl sonlarından ya da 15. yüzyıl başlarından itibaren ortaya çıktığı ve Osmanlıların Balkanlar'da, Bizans İmparatorluğu'ndan yaptığı fetihlerin ardından sistematik olarak istihdam edildikleri görülür. Sistem gereği devşirme toplayıcıları Osmanlıların Doğu Avrupa vilayetlerinde her yıl bir kez göreve çıkıyor ve Hristiyan köylere ahalisinden belli oranlarda oğlan çocuk topluyorlardı.

Ancak devşirmelerin kendine has özelliği, toplanan acemilerin Osmanlı halkından olmalarıydı; neredeyse 8. yüzyıldan beri bir Müslüman hükümdarın gayrimüslim uyrukları kölelikten muaf sayılıyorlardı. Birçok Osmanlı fıkıhçısı ve vakanüvisi, Müslüman hükümdarın taşınabilir ganimetin beşte birine hakkı olduğunu hatırlatarak, bu uygulamayı İslam hukuku temrimleriyle meşrulaştırıyorlardı; bu mantıkla Hristiyan çocukları da sultanın beşte birlik hakkı olarak kabul ediliyorlardı. Bu akıl yürütmeye rağmen uygulamanın altında yatan, bunun kolaylığı ve yararlılığıydı; bu, sultanın mülkleri dışından ve çoğunlukla da bu mülklerden düşman bölgelerle ayrılmış yerlerden memlук temin etmekten çok daha ucuz ve tehlikesizdi.

15. ve 16. yüzyıllar boyunca devşirilen acemiler, seçkin piyade alaylarının (yeniçerilerin) olduğu kadar Osmanlı sarayındaki içoğlanlarının da

1 Nureddin Mahmud Zengi (1118-1174).

çoğunluğunu oluştuyorlardı. İlk incelemede özel bir entelektüel yetenek gösteren acemiler saray hizmetleri için ayrılıyorlar, kalanların çoğunluğu ise yeniçeri ocaklarına gönderiliyordu. İçoğlanları saflarından bir devşirme acemisi günün birinde veziriazam ya da defterdar veya önemli bir Osmanlı eyaletinin valisi olabilirdi.

HANE SİYASETİ VE HAMİ-MAHMI İLİŞKİLERİ

Hadımları da kapsayan seçkin kölelik, hane çerçevesi dışında tam olarak anlaşılamaz. Hane; hanenin kurucusu ve/veya reisi çevresinde hamiy-le mahmi [himaye gören] arasındaki karşılıklı bağlardan oluşan bir ilişkiler ağıydı. Modernite öncesi birçok toplumda hükümdarın sarayı toplumun en mümtaz hanesiydi. Bir hükümdar sarayının çevresinde hükümdar hanesinin yer alması gibi, alt seviye resmi görevlilerinin haneleri de kendi saray yavrusu konutlarının çevresinde oluşuyordu. Seçkin köle de her şeyden önce böyle bir hanenin üyesiydi ve hanenin başına sadece kölelik şartlarıyla değil, hane mensubu olmanın getirdiği yükümlülük ve sadakat bağlarıyla da bağlıydı.

Osmanlı hadımlarının bulunduğu ortam birçok açıdan bir hane halkı hiyerarşisine benziyordu. Bu hiyerarşinin tepesinde, İstanbul'daki saray-ı hümayûnda bulunan sultanın hane halkı vardı, ama bunun altında da farklı vezirlerin ve eyalet valilerinin, ayrıca da yerel ileri gelenlerinin (yerel askeri görevlilerin, uzun mesafe tacirlerinin, seçkin Müslüman ulemanın) haneleri bulunuyordu. Beşir Ağa darüssaade ağalığına sultan hanesini niteleyen hamî-mahmî ilişkilerinde başarıyla yükselerek gelmişti. Dahası, Mısır'daki ilişkileri sayesinde hem bu mevkiye gelmeden önce hem de ayrıldıktan sonra Mısır'ın önde gelenlerinin haneleriyle uzun süreli ilişkiler geliştirmişti.

Osmanlı sarayında hadımlar, devşirme yoluyla acemi eğitiminden geçirilen içoğlanlarıyla bir arada ve onlarla karşılıklı ilişki içinde, sultan hanesinin mensupları arasındaydılar. Özellikle 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başında bunlar ordu komutanları olarak da hizmet edebiliyorlardı. Hadımlar, ya devşirmeler arasından, ya da memluk sistemine daha benzer bir işlemle çıkabiliyordu. Bununla birlikte, dikkatimizi özel olarak Osmanlıdaki hadımlara çevirmeden önce seçkin hadım kölelerin işlevlerini tarihi bir perspektif içinde yerine oturtmak uygun olacaktır.

TARİHİ PERSPEKTİFTE HADIMLAR

ANTİKÇAĞDA HADIMLAR

Hükümdarların saraylarında ve ordularında hadımların kullanılması, bugün Irak ve Suriye dediğimiz yerlerin çoğunu yaklaşık MÖ 911'den MÖ 612'ye kadar yönetmiş olan Asurluların zamanına kadar gider. Asurluların, şimdi dünyanın her yerindeki çeşitli müzelerde sergilenen duvar rölyefleri, sakallı kralların ve avcılarının yanında, hadım oldukları neredeyse kesin olan sakalsız nedimlerin görüldüğü av sahneleri sergiler. Eski Pers ya da Ahameniş imparatorlukları sırasında (MÖ 550-330) derlendiği sanılan Eski Ahit kitaplarından *Ester* kitabında İbranice olarak tekil formda *saris* diye adlandırılan bu nedimler esas itibariyle hadımlardan oluşuyordu. Gerçekten, Büyük İskender MÖ 330'da Ahameniş İmparatorluğu'nu fethettiğinde, yenik Ahameniş İmparatoru III. Darius'un (hükümdarlığı MÖ 336-330) sarayından getirilmiş genç bir Pers hadımın onun aklını başından aldığı söylenir; bu oğlan belli ki Darius'un kuvvetleri tarafından esir alınmış ve Darius'la zıtlamış olan babasına karşı intikam kabilinden hadım edilmişti. *Eski Ahit*'te yapılan atıflar arasında en kesin olanı, *Yeşeya* kitabında sakatlanmış olmalarına rağmen müminler topluluğunun üyesi olarak kabul edilen hadımlardan (yine tekil formda *saris*) söz ediliyor olmasıdır.

Kuşkusuz, bugün Ortadoğu olarak bilinen bölgenin büyük bölümünü yöneten Bizans (Doğu Roma) ya da Sasani (Pers) imparatorluklarının ikisi de, 7. yüzyıl başlarında İslamiyet ortaya çıktığında hadımları hem ordularında hem de saraylarında geniş ölçüde kullanıyorlardı. Hadımları ordu komutanları olarak istihdam etme ve hükümdar ailesinin namahrem odalarının girişine hadım muhafızlar konulması alışkanlığının yaygınlığına ek olarak, Bizanslılar, semavi melekler korosunu daha iyi taklit etsinler diye hadım edilmiş erkek şarkıcıları kilise ayinlerinde kullanıyorlardı. Bu âdet, erken modern dönem boyunca Avrupa operalarında hadım edilmiş erkek sopranolara, yani *castrati*'lere de yol açmıştır.

Başlangıç halinde olan İslam topluluğu, Hz. Muhammed'in 632'deki ölümünü müteakip kendini, hadım istihdamının âdetten olduğu iki imparatorluğun toprakları üzerine yayılırken bulmuştu. Böylece hadımlar, kısa süre sonra İslam saraylarında ve ordularında da ortaya çıktılar. 661'den 750'ye kadar hükümdarlık yapan Emevi halifeleri, saray uygulamalarına dair günümüze ulaşmış yazılı ve maddi kayıtlar kesin bir kanıt sunmakta yetersiz kalsalar da, hadımları istihdam etmiş olmalıdır. Emevileri 750'de deviren ve Bağdat'ta yeni bir başkent kuran Abbasiler için daha kesin bilgilere sahibiz. 9. yüzyılda yaşamış bir Suriyeli coğrafyacının Abbasi Bağdat'ı tasvirinde, yuvarlak biçimli ilk şehrin 762'de inşa edilen devasa surlarında yer alan odalarda Afrikalı hadım muhafızların kaldığı anlatılır; bu da daha Abbasi döneminin çok başlarındayken doğu Afrikalı hadımların ithal edildiğini gösterir. Güney Irak tuzlalarında zorlu bir hayat süren sefil Afrikalı kölelerin 869-83'teki kitlesel ve uzun süreli ayaklanmasının gösterdiği gibi, hadım olmayan doğu Afrikalı kölelerin Irak'taki hayatın köklü bir unsuru olmaları çok şaşırtıcı değildir. Abbasi İmparatorluğu'nun vakanüvisleri, 9. yüzyıl ortalarında halifeye hizmet eden Pers ve Türk hadım ordu komutanlarını da anarlar; bu da memluklarla bu hadımların işlevleri arasında bir örtüşme olduğuna işaret eder.

Abbasi döneminde doğu İran'daki yerel iktidarlar da hadımları hem harem muhafızları hem de ordu komutanları olarak istihdam ediyorlardı. 11. yüzyılda Irak ve İran'ı kontrolleri altına alan yarı göçebe Büyük Selçuklular yönetiminde hadımların harem muhafızları, veliaht şehzadelerin lalaları ve hükümdarların musahipleri olarak hizmet ettikleri görülür; tek bir hadımın bu üç işlevi birden yerine getiriyor olduğunu görmek de güç değildir. Selçukluların hadımlarından bir kısmı, Selçuklu vakayinamelerinde "arap" diye anılır; ancak bunun köken itibarıyla neye işaret ettiğini kesin olarak anlamak mümkün değildir. Abbasi idaresinde doğu Afrikalı kölelerin yoğun bir şekilde kullanılmış olduğuna bakarak, Abbasi bölgesine gelen Selçukluların yine Afrikalı köleleri kullandığını düşünebiliriz. Ancak, İran ve Irak Hindistan'la ticari ilişkilere sahip olduğundan, bu "araplar" Hintli köleleri de kapsıyor olabilir.

Müslüman batıda, Abbasilerin en büyük düşmanları olan 10. yüzyıl boyunca kuzey Afrika'yı, Mısır'ı, Suriye'yi ve Arap Yarımadası'nın batısını Abbasi kontrolünden çıkaran Fatımi hanedanının İsmaili Şii halifeleri de Sudanlı köleleri memluk ve hadım olarak benzer şekilde istihdam ediyorlardı. Fatımiler ayrıca Sakalibe denilen bir topluluktan da hadım ediniyorlardı; bu terim açıkça bazı Slav ve doğu Avrupa halklarını kapsıyordu. Akdeniz'deki ünlü bir deniz muharebesinde hem Fatımilerin hem de Bizans donanmasının komutanları hadımdı. 711 ile 1492 arasında farklı bölgeleri Müslüman yönetiminde kalan İspanya'daki hadımların çoğu, ister ordu komutanları olsunlar isterse de harem muhafızları, benzer şekilde Sakalibe idiler. Fatımi döneminden sonra, kabaca 1077'den 1307'ye kadar doğu ve orta Anadolu'ya hükmeden Selçuklu kolları da, aynı bölgedeki erken dönem Osmanlıları önceleyen ve/veya onlarla çağdaş olan batı Anadolu beylikleri gibi Yunan ve Ermeni kökenli hadımları istihdam ediyorlardı. Anadolu'da Bizans tarzı saray hadımları ilk örneklerinin özellikle etkili olduğu kabul edilebilir.

MEMLUK SULTANLIĞI İDARESİNDE HADIMLAR

Her ne kadar tartışmalı olsa da hadım istihdamında Osmanlı İmparatorluğu'nun en çok esinlendiği Müslüman idaresi, 1250'den –Osmanlılar tarafından fethedildikleri– 1516-17'ye kadar Mısır ve Suriye ile Arap Yarımadası'nın batısı ve güneydoğu Anadolu'yu yöneten Memluk Sultanlığı'dır. Karadeniz kuzeyindeki bozkırlardan ya da Kafkas Dağları'ndan satın alınan ve memluk diye bilinen seçkin kölelerce yönetildiği için Memluk Sultanlığı'nın, İslami olsun olmasın bütün devletler arasında farklı bir yeri vardır. Memluklar, önceki devletlerin hadımları ordu komutanı olarak kullanmalarının bir çeşitlemesi olarak, Kahire'ye yeni ulaşmış tecrübesiz memlukların askeri ve diğer alanlardaki eğitimlerini hadımlara emanet ediyorlardı. David Ayalon'un işaret ettiği gibi, bu uygulamanın bir amacı, yeni gelenlerin kışlalarda yaşlı memluklarca cinsel istismarının önlenmesi olmalıdır.

Türbedar Ağalar

En azından daha sonraki Osmanlı geleneğini ilgilendirdiği kadarıyla büyük önem taşıyan şeylerden biri, Memlukların hadımları Kahire'deki

sultan türbelerinin muhafızları, yani türbedar ağaları olarak görevlendirilmesi ve bir türbedar ağaları birliğini de muhafızlık etmesi için Hz. Muhammed'in Medine'deki kabrine göndermesi usulüydü. (Aşağı yukarı aynı dönemde güney Irak'taki Türk egemenlerin de Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali'nin Nəcəf'teki kabrinde türbedar ağalar istihdam etmeleri kayda değer.) Peygamberin kabrine türbedar ağalar gönderilmesi uygulamasının 12. yüzyıla uzandığı ve bunun Haçlılara karşı savaşı Selahaddin Eyyubi ile Irak ve Suriye'nin özerk valisi olan hamisi tarafından başlatıldığı genel kabul görür. Tarihçi Shaun Marmon da bu uygulamanın kökenlerini çevreleyen şartlara ışık tutmuştur.

13. yüzyıl ortalarında Selahaddin hanedanının yerine geçen Memlukların bu uygulamayı pekiştirmeleri, Medine'deki Sünni İslamı hep birlikte destekleme girişimleriyle eşzamanlıdır. Zira Medine, hem Fatımilerin hem de Sünni ardıllarının idaresinde, Şii İslamın azınlıktaki Zeydi ve İsmaili gruplarına karşı Müslüman ulemanın kalesi haline gelmişti. Memluklar, bir huzursuzluk çıkarmaya meyledebilecek Şii müminleri korkutmak için, kendilerinin atadığı Sünni imamın cuma namazını kıldırıldığı Mescid-i Nebevi'nin minberi önünde bir "hadım sırası" oluşturma uygulamasını getirmişlerdi. Benzer bir şekilde bir başka hadım birliği de peygamberin kabrinde Medine ahalisinin bu kutsal alana kalabalık bir şekilde girmesini sınırlamak üzere nöbet tutuyordu. Bu türbedar ağaları uygulaması, Suudilerin 1920'lerde Medine'yi fethetmesine kadar devam etti. Suudilerin uyguladığı sofu Sünni İslam anlayışı hadım muhafızları onaylamadığından fetih sırasında Medine'de kalan bu hadımlar Suudi hükümeti tarafından emekli edildiler.

OSMANLI İDARESİNDE HADIMLAR

Osmanlıların saray-ı hümayûnda hadım kullanmasının tarihi en azından Sultan II. Murad (hükümdarlığı 1421-51) zamanına kadar gider. Ancak ilkönce İznik'te (Nicaea), sonra da, 1326'da Bizanslılardan alınmasının ardından Bursa'da (Prusa) hükümdarlık eden Orhan'ın (hükümdarlığı 1326-62) sarayında da Rum kölelerin olduğu biliniyor; bunlardan bazıları'nın hadım olmaları da kesinlikle akla yatkındır. Eğer öyleyse bunlar kesin-

likle harem hadımları türündendiler; sultanın özel dairesinin, karılarının ve cariyelerinin ve hanedan ailesinin diğer üyelerinin muhafızlığından sorumluydular. Öte yandan, Osmanlılar 15. yüzyılda seçkin köleleri sistematik bir tarzda ordularında kullanmaya başlamadan önce hadım savaşıların istihdamı mümkün olamayacaktı.

İmparatorluğun Sultan I. Süleyman dönemindeki (hükümdarlığı 1520-66) “altın çağ”ında bir dizi ünlü hadım komutan görülür; bunlar arasında 1538’de Yemen’i fetheden Kaptan-ı derya Süleyman Paşa çok ünlüdür. Bu hadım komutanların bazıları köken itibarıyla Anadolu ya da Balkanlar’da yaşayan Ortodoks Hristiyanlardı. Süleyman Paşa gibi (1541-53 arasında veziriazamlık yapmıştır) Macar kökenli olanlar da vardı. Yüzyılın ikinci yarısında Kafkasyalı, özellikle de Gürcü hadımlar giderek daha fazla ön plana çıktılar.

Osmanlı Sarayında Hadımlar

Sultan II. Mehmed’in (Fatih) 1453’te Konstantinopolis’i fethinden sonra inşa edilen Topkapı Sarayı’nın bir grup elemanını hadımların oluşturduğu görülüyor. Bunlardan ak ağalar diye adlandırılanlar; askerlerin, elçilerin ve diğer ziyaretçilerin toplanabildiği sarayın ikinci avlusunu, sultanın ailesi ve kişisel hizmetçileri dışında herkese kapalı olan üçüncü avludan ayıran kapıya [Babüssaade] muhafızlık ediyorlardı. Bunlar Balkanlar’dan, Macaristan’dan ve Kafkasya’dan getirilmişlerdi; babüssaadenin hemen yanında da sultanın arz odası bulunuyordu. Bu “erkekler harem”ine karşılık, valide sultanın, padişahın kız kardeşlerinin, karılarının ve cariyelerinin kaldığı bir de “kızlar harem”i vardı. Kızlar harem”i daha önce, Fatih Sultan Mehmed’in fetih”ten hemen sonra (şimdi İstanbul Üniversitesinin bulunduğu) eski Theodosius Forumu yakınında yaptırdığı Eski Sarayda yer alıyordu. Harem, Kanuni Sultan Süleyman’ın etkili karısının [Hürrem Sultan] buyruğuyla Topkapı’ya taşınmıştı ve burada, üçüncü avlunun batı tarafında epeyce geniş bir alanı işgal ediyordu. Kızlar harem”inin Topkapı Sarayı alanında bulunması, saltanat ailesinin diğer kadınlarına olduğu gibi sultanın hasekileri ve cariyelerine de, yalnızca saray meselelerine değil, saltanat siyasetine de benzeri görülmemiş bir etkide bulunma fırsatı sağlıyordu.

Hadımlara gelince, bunlar bundan böyle sadece üçüncü avlunun eşiğinde değil, kızlar haremının girişinde de muhafızlık edeceklerdi.

Başlangıçta harem hadımları bütün anlatılara göre ak ağalardan ve Afrikalı kara ağalardan oluşan karışık bir gruptu. Süleyman'ın babası I. Selim'in Memluk Sultanlığı'nı ele geçirmesi, Osmanlıların Sudan üzerinden Kahire'ye uzanan Afrika köle ticaretine kolaylıkla erişmesini sağlamıştı. Dahası, Habeşistan olarak bilinen ve bugünkü Eritre ve Sudan'ın geniş bir kesimini kapsayan bölge Süleyman'ın hükümdarlığında Osmanlı kontrolüne girmişti. Bunun sonucu olarak, çok sayıda Habeşi hadım ile doğu Afrikalı diğer hadımlar Osmanlı sarayına ve Osmanlı eyalet valilerinin ve önde gelenlerinin hanelerine akmaya başladılar. Habeşiler Osmanlıların nezdinde en değerli hadımlar haline geleceklerdi. Osmanlıların bunlar için kullandığı Habeşi terimi, bunları toptan *Zenc* diye bilinen Sahra Altı Afrikalılarından ayırt ediyordu. Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusunun girişinde, sultanın arz odasının önündeki babüssaade diye bilinen kapıda muhafızlık eden hadımlar Avrupa ve Kafkas kökenli ak ağalar olarak kaldılar.

Topkapı Sarayı'nın nüfusu Sultan III. Murad zamanında (hükümdarlığı 1574-95) zirveye ulaşmıştı; bu sırada hadımların sayısı da yaklaşık 1000-1200'ü bulmuştu. Bunların 600-800 kadarı darüssaade ağasının gözetimi altındaki harem ağalarıydılar. Darüssaade ağası unvanı ilk kez III. Murad'ın saltanatı sırasında kullanıldı. Darüssaade ve babüssaade ağaları arasındaki ırk ve renk farklılıkları, bu yıllar boyunca giderek keskinleşti; 1591 itibarıyla darüssaade ağalığı makamı doğu Afrikalılarca, babüssaade ağalığı ise Kafkasyalı ve doğu Avrupalılarca işgal ediliyordu.

Her ne kadar hâlâ iyi bilinmiyor olsa da, bu ırksal kutuplaşma, Harem-nü's-Şerife'nin (Mekke ve Medine) için kurulan bir dizi önemli dini saltanat vakfının gözetimiyle kesinlikle bağlantılı olmalıdır. İmparatorluğun her tarafındaki toprak ve emlakten gelen gelirler bu vakıflara bağışlanıyor, vakıflar da Mekke ve Medine'nin yoksullarına ve bu iki şehre gelen Müslüman hacılara yiyecek, su ve diğer imkânları sağlıyordu. Vakıflar arasında, sonraki Osmanlı vakıflarının yanı sıra, Memluk Sultanlığı zamanında kurulmuş bir dizi saltanat vakfı da vardı. Hürrem Sultan en büyük vakıflardan birini kurmuştu. Vakıfnamesinde, vakfın babüssaade ağası tarafından

gözetilmesini kesin şart koşmuştu; ama bu, söz konusu görevlinin büyük bir dini saltanat vakfının denetimine sahip olmasının son örneği olacaktı. Kısa bir süre sonra darüssaade ağası, bütün Haremeyn vakıflarının sorumluluğuna getirilecekti. Başlangıçta babüssaade ağası bu vakıfların en üst nazırı gibi işlev görüyordu, ama 1588 itibarıyla darüssaade ağası, bu mevkinin tek sahibi haline geldi. Bu, darüssaade ağasının, İstanbul'da otururken bile Haremeynü's-Şerifeyn'le özel bir ilişki kurduğu anlamına geliyordu. 17. yüzyılın sonlarında, eski darüssaade ağasının peygamberin Medine'deki kabrine şeyhülharem olarak atanması rutin hale gelince bu ilişki daha netlik kazandı.

Neden Afrikalılar?

Kızlar haremının muhafızlığı için Afrikalıların tercih edilmesiyle ilgili olarak Britanyalı Diplomat Sir Paul Rycaut 17. yüzyıl ortalarında sarayın işleyişine paha biçilmez bir pencere açan *Present State of the Ottoman Empire* (Osmanlı İmparatorluğunun Şimdiki Durumu) adlı kitabında harem kadınlarının Afrikalıları fiziksel olarak itici bulduklarını iddia eder:

... erkeklere ilgi duymaktan hâlâ vazgeçmemiş olan kadınların onlara eğilimlerini yok etmek için bunların uzuvlarını kesmek yeterli bir çözüm gibi görünmediğinden, onlardan tiksindimlerini sağlamak için yalnızca iğdiş edilmekle kalmıyor, aynı zamanda kapkaralardan, bu Afrika ırkının en çirkinlerinden seçiliyorlardı (Rycaut 1668, s. 37).

Bu ifade, haremın gerçekliğinden çok, Rycaut'nun ırksal önyargılarını ortaya koysa da, çalışması gene de değerlidir.

Daha makul bir açıklama, 16. yüzyılın sonlarında saraya giren kara ve ak ağaların sayısındaki benzeri görülmemiş artışa dayanarak yapılabilir. Doğu Afrika'nın aynı bölgesinden gelen genç adamların artan sayısı, kuşkusuz, Macaristan'dan ve daha sonra da Çerkezistan ve Gürcistan'dan gelen genç adamların sayısındaki artışla ortaya çıkan paralel bir olgudaki gibi, bir etnik-bölgesel dayanışmaya da yol açıyordu. Artan sayılarıyla iki grup hadım arasında giderek büyüyen bir kutuplaşma ortaya çıkıyordu. Macarlar

ve daha sonra da Kafkasyalılar erkekler haremde yoğunlaştıkları, neden Doğu Afrikalıların kızlar haremde yoğunlaştıkları pek açık değildir. Kızlar hareminden daha önceki bir zamanda kurulmuş olan erkekler haremının başlangıçtan itibaren ak ağalar tarafından korunuyor olmasının sürekli bir gelenek haline geldiği iddia edilebilir. Kızlar harem ise, Habeşi hadımların akışı başlamadan hemen önce Topkapı sarayına taşınmıştı; dolayısıyla bunlar, zaten hadım muhafızları bulunan erkekler haremine değil de, kızlar haremine alınmış olabilir.

Ancak bu zaman ve mekân meseleleri bir tarafa, Doğu Afrikalıların kızlar haremde muhafız olarak istihdamının, Ortadoğu’da Osmanlı İmparatorluğu’nun yükselişinden çok daha önceye dayanan köklü bir gelenek olduğu görülüyor. Afrikalı hadımlar, esasen 9. yüzyıl Bağdat’ıyla ilgili bir hikâyeler derlemesi olan *1001 Gece Masalları*’nda da imparatorun haremine muhafızlık ederler. 9. yüzyılda Bağdat’ta olduğu gibi 16. yüzyılda İstanbul’daki harem mensuplarının çoğu Orta Asya ve Kafkaslar’dan, Osmanlı harem söz konusu olduğunda ise Balkanlar’dan toplanan beyazlardı; bunlara muhafızlık etmeleri için Afrikalı hadımların istihdam edilmesi, harem kadınlarıyla muhafızları arasında bir cinsel münasebeti görece olasılık dışı kılmış olabilir. Muhafızlarla muhafızlık edilenlerin coğrafi ve kültürel kökenlerindeki engin farklılığın yarattığı yabancılaşmaya, bu renk engeli de eklenecekti. Öte yandan, harem muhafızları ile harem kadınları aynı bölge ve kültürel kökenlerden geliyor olsalardı, böylesi bir münasebetin gerçekleşme olasılığı çok daha yüksek olurdu. Rycout’un ırklara yönelik tavrı bugün bize itici görünüyor olsa da, Kafkas ve Balkanlar’dan gelen kadınların gözünde Afrikalı hadımların katıksız “ötekiliği” göz önüne alındığında bu görüş akla uygun olabilir.

Etnik-bölgesel dayanışmanın, bir tarafta Balkanlar’dan ve Batı Anadolu’dan gelen “batılılar” ile diğer tarafta Kafkaslardan gelen “doğulular” arasındaki yükselen rekabete tanıklık etmiş olan 17. yüzyıl Osmanlı askeri ve idari personeli üzerindeki ciddi sonuçlarını göz önüne alırsak, bu ilmi hadım grubu arasındaki kutuplaşma çok daha anlaşılır hale gelir. Saray hadımları söz konusu olduğunda, Afrikalı nüfusuyla Doğu Avrupa ve Kafkaslar’dan toplananların deri renklerindeki farklılık, etnik-bölgesel farklılıkların so-

nucu olan yabancılaşmayı daha da şiddetlendirecekti. Ancak etnik-bölgesel dayanışma temelindeki bir açıklama bile, Afrikalı ve Afrikalı olmayan hadımlar arasındaki 16. yüzyılın sonundaki işbölümünü açıklamakta neredeyse kesin olarak yetersiz kalır. Bu kutuplaşmada coğrafya ve menfaatler tahminimizden daha büyük bir rol oynamış olabilir. Ama en azından bu işbölümünün günümüz ırkçı kavramlarıyla tamamen anlaşılabilceği düşüncesini bir kenara atmalıyız.

Görevden Alınma ve Mısır'a Sürgün

Bir darüssaade ağasının ölümüne kadar görevinde kalması son derece sıra dışıdır. Hacı Beşir Ağa, Osmanlı tarihindeki böylesi çok ender darüssaade ağalarındandır. Bir darüssaade ağası genellikle yeni bir sultan ya da veziriazamla, valide sultan ya da cariyelerinden biriyle veya ona yakın bir yetkiliyle ters düşer ve barışçıl bir şekilde görevden alınır. Bu tür aziller 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı resmi görevlilerinin büyük bölümünün siyasi kariyerinin rutin bir parçasıydı. Görevden azledilen bir darüssaade ağasının da, azledilen diğer resmi görevliler gibi, Osmanlı başkentinden sürülmesi beklenebilirdi; bu tedbir söz konusu görevliyi perişan etmek için değil onu siyasi iktidarın merkezinden uzaklaştırmak için alınır.

17. yüzyıl başlarından itibaren azledilmiş darüssaade ağaları, daha aşağı rütbelerden azledilmiş harem ağaları, hâlâ bilinmeyen nedenlerle rutin olarak imparatorluk merkezinden epey uzaktaki Kahire'ye sürgün edilirdi. Afrikalı hadımların İstanbul'daki saray-ı hümayûna ulaşmadan önce ilk olarak Mısır'da satılmış olmalarının da bu uygulamayla bir ilişkisi olduğuna kuşku yoktur. Her ne kadar 17. yüzyıl sonlarından itibaren Hz. Muhammed'in Medine'deki kabrine muhafızlık eden türbedar ağalarının başında şeyhülharem olarak görevlendirilerek Mısır'daki ikametine arvermesi mümkün olsa da, sürgündeki darüssaade ağası hayatını Kahire'de tamamlamayı bekleyebilirdi. Bunun sonucu olarak Mısır'da bir sürgün ağalar topluluğu ortaya çıktı ve bunun da vilayetin siyasi kültür ve iktisadı üzerinde tayin edici etkisi oldu. Darüssaade ağası olarak atanmadan önce Medine'de şeyhülharem olarak görevlendirildiği için Beşir Ağa'nın Mısır'daki sürgünlüğü de sıra dışıydı.

BEŞİR AĞA'NIN KÖKENLERİ

OSMANLI HABEŞİSTAN'I

Beşir Ağa 1657 civarında Habeşistan'da doğmuş olmalıdır. Habeşistan Osmanlılar için, Yemen'deki Osmanlı valisinin komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinin 1550'lerde fethettiği bölgeyi ifade ediyordu. 16. yüzyıl sonlarındaki en geniş sınırları itibariyle Habeşistan eyaleti, Mısır'ın güney sınırlarından başlayıp Afrika Boynuzu'na kadar uzanan bölgeyi kapsıyor ve bugünkü Sudan'ın çoğunu, Cibuti'yi ve Eritre'yi içeriyordu. Fethinden beri bu bölge, Mısır, Şam ve Rumeli gibi büyük bir Osmanlı eyaletinin valisiyle aynı rütbedeki bir Osmanlı valisi tarafından yönetiliyordu. 17. yüzyılda Habeşistan valisi Mısır sancak beyleri arasından seçiliyordu. Habeşistan valiliği 18. yüzyılın başında Mekke kazaskerliğiyle birleştirildi. Sudan'dan Mısır'a köle ticareti için gönderilen Habeşi genç erkek, kadın, oğlan ve kızların temininde valinin neredeyse kesin bir rolü vardı.

İslam hukuku açısından, Habeşistan nüfusunun çoğu Hristiyan olduğundan, Habeş kölelerin tedariki, devşirme kurumuyla ortaya çıkan sıkıntılara benzer sıkıntılar yaratıyordu. Müslüman idaresi altındaki gayrimüslim kitap ehli (büyük çoğunlukla Hristiyan ve Yahudiler) hukuken kölelikten muaftılar. Hristiyanlık Mısır ve Afrika Boynuzu'nda 3. ve 4. yüzyıllarda kök salmıştı ve birçok Habeşi de dinin Mısır'da uygulanan biçimine bağlıydı. Gerçekten de efsanevi Etiyopya İmparatoru Haile Selasiye'nin ülkenin bağımsızlığını ilan ettiği 1950'lere kadar, Etiyopya kilisesi Mısır'daki Kopt kilisesine bağlı kalmıştı; Kopt patriği İskenderiye'den Etiyopya'ya bir piskopos gönderirdi. Ne var ki Etiyopya'nın sarayları, egemenleri ve kendi yurttaşları arasında hadım ve hadımın geleneksel rolünde olsa da hadım olmayan köleler istihdam etme geleneği de köklüydü. Nitekim *Yeni Ahit*'teki bir pasajda da (Elçilerin İşleri, 8:27) buna değinilir: "Filipus da kalkıp gitti. Giderken Etiyopyalı bir hadım gördü. Bu adam Etiyopya kraliçesi Kandaki'nin vezirlerinden biriydi. Kraliçenin bütün hazinelerinden sorumluydu. ..." İslam imparatorluklarının saray haremlerinde Afrikalı hadım kullanma geleneğiyle birleşen böylesine eski uygulamalar, İslam hukukunun itirazlarını alt etmeyi kolaylaştırmış olabilir.

Sahra ötesi köle ticaretinde Habeşilerin fiyatları özellikle yüksekti; Habeşi hadımlar için, ister Afrikalı isterse de Kafkasyalı olsunlar, herhangisi bir başka bölgenin hadımlarından daha yüksek ücretler ödeniyordu. Bu ticaret için seçilen diğer genç Habeşiler gibi genç Beşir de (diğer Afrikalı köleler gibi onun da gerçek adı bilinmiyor) her yıl Sudan çölleriyle çoğunlukla zalimane şartlar altında aşan iki büyük köle kervanından biriyle nakledilmiş olmalıdır. Bu kervanlardan biri şimdi güneydoğu Sudan'da olan Sennar kentinden, diğeri de şimdi Batı Sudan denilen Darfur bölgesinden kalkıyordu. (Bir üçüncü kervan da ara sıra kuzeybatı Afrika'dan gelirdi.) 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılda Sennar'dan Kahire'ye giden kervan yolu bütünüyle Osmanlı topraklarında bulunuyordu. Yılın farklı zamanlarında Sennar'dan bir dizi küçük kervan yola çıkardı; bunlar Kahire yolculuğu için Mısır'ın güney sınırında büyük bir kervan teşkil etmek üzere toplanırlardı. Sennar kervanı, Darfur kervanından çok daha küçüktü ve yalnızca birkaç yüz köle getirirdi, bunların çoğu da kadındı. Buna karşılık Darfur kervanı Mısır'a 18. yüzyılın sonunda beş-altı bin kadar köle taşırdı. Bazı köleler de teknelerle Kızıl Deniz'in Afrika kıyısındaki birkaç limandan Süveyş ile Arabistan ve Yemen'in farklı limanlarına taşınırdı.

Kaderlerinde hadım olmak bulunan Habeşi gençler, Kopt Hristiyanların oturduğu yukarı Mısır'daki köylerde içdiş edilirlerdi; Asyut'un hemen güneyindeki köyler en önemli merkezlerdi. İçdiş, İslam hukukuna aykırı bir uygulama olduğundan bu ameliyat genel olarak Osmanlı topraklarına sınır bölgelerde Hristiyan hekimlerce gerçekleştirilirdi: bu hekimler Kafkasya yakınlarında Ermeni, Sudan yakınlarında ise Kopt idiler. Bununla birlikte Topkapı Sarayı içinde bile içdiş yapıldığına dair anlatılar vardır.

Afrikalı hadımların içdişi, İslam coğrafyasına gelen bütün hadımların içdişi gibi, esasen "kökten" denilen türdendi: bunda her iki haya ve penis kesilirdi. Bizans hadımlarında ise yalnızca hayalar kesilirdi. Bu pratiğin amacı hadımların saray kadınlarını hamile bırakmasını önlemektir, öte yandan Nil Vadisi'nde de böyle bir içdiş pratiği vardı. Bildiğimiz kadarıyla Osmanlı fethinden önce Mısır'ı yüzyıllarca yöneten Fatımi halifelerinin ve Memluk sultanlarının istihdam ettiği Afrikalı hadımlar da benzer bir şekil-

de kökten iğdiş edilirlerdi. Ayrıca, Sahra Altı Afrika'sı, kuzey bölgelerine nazaran büyük bir endemik hastalık yatağı olduğundan, Afrikalı gençler arasındaki doğal bağışıklık kuzey bölgelerinden gelenlere nazaran daha güçlü olmalıdır. Dolayısıyla bunların, bütün şartlar aynı olduğunda dahi iğdiş sonrası enfeksiyonları atlatma şansları daha yüksekti, yani belki de, kökten bir ameliyat onların durumunda daha az riskli görünüyordu ve bu uygulamadan vazgeçmek için de bir neden yoktu.

19. yüzyıl başlarında Yukarı Mısır'ı ve Nübye'yi ziyaret etmiş olan John Lewis Burckhardt'ın (bir ameliyata bizzat tanık olmasa bile) anlatısına göre, genç adam bir masanın üzerinde zapt edilirken cinsel organları "sabuyla kaplı ipek sicimlerle" bağlanıyordu (Burckhardt 1831, s. 329). Sonra da bunlar bir usturayla hızla kesiliyordu. Ameliyattan sonra hadımın idrar yoluna tahta ya da teneke bir tüp geçiriliyor, yara kül ve sıcak kumla, daha sonra da kaynar yağla hafifçe dağlanıyor ve hadım işemesine izin verilmeyen üç günlük ve çoğunlukla derin acılarla dolu bir bekleme dönemine giriyordu. Bu sürenin sonunda bandajları açılıyor, bir enfeksiyon gözlenmiyorsa ve sorunsuz işeyebiliyorsa, ameliyatın başarılı olduğu duyuruluyordu. Yara bundan sonra özel bir Kopt sargısıyla kapatılıyor ve bu da ancak kırk gün sonra çıkartılıyordu; Burckhardt sargının içeriğinin sır olarak tutulduğunu iddia eder. Hem Burckhardt hem de Sir Richard Francis Burton, ameliyatta ölüm oranının belirgin bir şekilde düşük olduğunu belirtirler; 18. yüzyıl sonlarında Mısır'da yaşamış olan Fransız Hekim Louis Franck da bu fikre katılır. Gerçekten, Burckhardt 1813 güzünde Yukarı Mısır'daki Asyut şehrinde altmış oğlanın iğdiş edildiğini, kan kaybı ya da enfeksiyon nedeniyle ölüm riski yüksek görünüyor olmasına rağmen bunlardan sadece ikisinin öldüğünü belirtir.

Ünlü Venedikli hadım Gazanfer Ağa örneğinin gösterdiği gibi, yetişkinler de zaman zaman ameliyattan geçti. Saray hizmetine alınmış Venedikli Hıristiyanlardan Gazanfer ve kardeşi Cafer, geleceğin sultanı Selim'in yakın sırdaşları olmuşlardı. II. Selim (hükümdarlığı 1566-74) tahta geçtiğinde, eğer onunla yakınlıklarını sürdürmek istiyorlarsa hadım olmaları gerekeceğini biliyorlardı; kan bağıyla bağlı olan akrabalar dışında hiçbir erkeğin böyle yakın bir ilişkiye girmesine izin verilmezdi. Bu yüzden gönüllü

olarak iğdiş edildiler. Cafer'in ameliyat neticesinde hayatını kaybettiğine yıllardır inanılmasına rağmen, hayatta kalıp, has odabaşı olduğunu şimdi biliyoruz. Babüssaade ağası olan Gazanfer Ağa ise, kardeşinin ileri yaşlarında ölümünden sonra has odabaşı olarak geç 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun en etkili figürlerden biri haline geldi.

Çinli hadımların, kopartılmış cinsel organlarını, öldüklerinde yanlarında gömülecek olan özel lake bir kutuda korudukları bilinir. Bu adet Osmanlı hadımları arasında genellikle bilinmezdi ama 18. yüzyıl başında yazılmış, Afrikalı hadımları anlatan bir risale Topkapı Sarayı'nda görevli bir Afrikalı hadımın böyle bir kutusu olduğunu ileri sürer.

İĞDİŞ EDİLME SONRASI DURUMLAR

Hayatta kalmış olsa bile, hadım, iğdiş edilmenin sonucu olarak hayatı boyunca rahatsızlık duyacak hatta ağrıları olacaktı. İdrar yolları enfeksiyonları yaygın bir şikâyeti, hadım yaşlandığında sık sık idrarını tutamadığından yakınırdı. "Hadım gibi kokuyor" şeklindeki Çin halk deyişi, herhalde hadımlara sinmiş idrar kokusundan dolayıdır. İstanbul'a gelen Avrupalı ziyaretçiler, Topkapı Sarayı'ndaki hadımların sarıklarının katları içine gümüş bir kamyı koyduklarını yazarlar; bunları, çişlerini yaparken boru gibi kullanıyor olmalıydılar. Tarihçi Shaun Marmon, Memluk Sultanlığı'nda idrarını kaçırın ve sızıntı için sürekli çizme gibi bir şey giymek zorunda olan bir hadımla karşılaşmıştı.

Eğer bir hadım, saray hizmetine alınan birçokları gibi, ergenlikten önce iğdiş edilmişse, muhtemelen daha sonraki yaşamında osteoporoz sıkıntısı çekerd; zira kemikleri ergenlikteki testosteron salgılamasıyla meydana gelen gelişme ve güçlenme aşamalarından geçmezdi. Öte yandan kolları ve bacakları bedenine oranla orantısız bir şekilde büyüdü. 20. yüzyıl başlarında Osmanlı hadımları üzerinde uygulanan tıbbi röntgen testleri, hadımların el parmaklarının neredeyse dizleri hizasına geldiğini gösterir. Hormonal yetersizliklerin bir sonucu olarak hadımlar ya obeziteye meyilli olurlar, ya da çok zayıf kalırlar ve bu yüzden son derece narin ve ince görünürlerdi. (Beşir ise daha ziyade tıknaz bir adamdı.) Derileri zamanından önce kırışır ve sakalsız yüzleriyle tuhaf bir tezat teşkil ederdi. Yüzleri de orantısız bir şe-

kilde büyüktü. Sesleri kalınlmaz, hayatları boyunca görece tiz olarak kalırdı. Yaşlılık zamanlarında (bir hadım seksenlerine, hatta doksanlarına kadar yaşama şansına sahipti) sesleri, Çin kaynaklarının tarif ettiği gibi, yaşlı bir kadının sesine benzeyebilirdi. Ancak Sir Richard Francis Burton, hadımın boğuk sesinin bir korku hissi ve saygı uyandırdığını, böylelikle de otoriter bir ortama katkıda bulunduğunu iddia eder. (Burton ayrıca, erkeklik organları bulunmadığı için bir hadımın ata iyi oturduğunu ve böylece belli bazı askeri yeteneklerde hadım olmayanlara göre daha avantajlı olduğunu iddia eder. Bu inanılması güç iddia, hadımların Osmanlılarda ve daha eski rejimlerde askeri komutan olarak yoğun bir şekilde kullanılmasına dayanan bir akıl yürütme gibi görünüyor.)

20. yüzyıl başlarının fizyolojik temelden yoksun sözüm ona “bilimsel” bazı çalışmaları dönemin metinlerini fazlasıyla etkilemiştir. Osmanlı hadımlarından küçük bir grubun zevklerini genelleştirip bunun sebebini hadımlıklarında arayan bu görüşe göre “Osmanlı hadımları kırmızı rengi tercih eder, kedilere ve küçük kuşlara yakınlık duyar, müzikten hoşlanır ve tatlı düşkündür.” (Aslında, Osmanlı sarayının istihdam ettiği hadımların Osmanlı hanedan rengi olan kırmızıyı tercih etmelerinde şaşılacak pek bir şey yoktur.)

Hadımların, hatta kökten iğdiş edilmiş olanların cinsel duygu ya da arzularını tamamen kaybedip kaybetmediklerine dair çok şey yazılmıştır. Her halükârda Avrupalı gözlemciler, bunların en azından iğdiş edildikten sonraki kısa bir dönem için cinsel uyarılara cevap veriyor oldukları görüşünde uzlaşıyor görünmektedirler. Uyarının derecesi ya da bu dönemin uzunluğu, hadımın iğdiş edildiği yaşa göre farklı farklıydı. Ergen olmadan önce iğdiş edilen genç oğlanlar cinsel dürtülere açık değil gibidirler. Ergenlikten hemen sonra iğdiş edilmiş olan bir genç ise bu dürtülere çok daha eğilimli olmalıydı. Birçok Avrupalı yazar, penisi kesilmemiş olan bir hadımın cinsel ilişkide bulunabilecek durumda olduğuna işaret etmiştir. Bu yazarlar, harem kadınlarının cinsel arzularını böyle hadımların yardımlarıyla gidermeye alışkın olduklarını ve Osmanlılar idaresinde harem hadımlarının kökten iğdiş edilme tercihinin arkasında böyle bir günahkârlık tehlikesinin yattığını sık sık ileri sürüyorlardı. Ancak, valide sultanın ve onun nedimelerinin genç harem üyelerinin cinselliği üzerinde oldukça katı bir kontrol kurdu-

ğu Topkapı Sarayı haremının gerçekliği, muhtemelen böylesi planları caydırmış olmalıdır. Benzer bir şekilde, darüssaade ağası ve diğler önde gelen harem ağaları da, genç harem ağalarının cinselliğini kontrol ediyor olmalıydılar. Elbette bu demektir ki, kontrol edilmesi gereken reddedilemez bir cinsellik vardı ve birçoğu bakire olan genç kadınların böyle sıkı şekilde denetlenen bir ortamda bir miktar hüsrân yaşamış olmaları beklenebilir. Bir harem kadınıyla, hadım harem muhafızı arasında nadir de olsa kaçamaklar kesinlikle olmuştur. Ancak genel olarak Osmanlı haremindeki hadımların Memluk kışlalarındaki hadımlarla aynı amaca hizmet ettiklerinden, yani dizginsiz cinselliği mümkün kılmaktan ziyade, onu kontrol etmek amacıyla hareket ettiklerinden kuşku duymak için bir neden yoktur.

KAHİRE'DEKİ SATIŞ

İğdiş edilme işkencesinden sağ kurtulan Beşir ile hayatta kalan diğler hadımlar Nil'den aşağıya doğru, bir köle pazarında satılacakları Kahire'ye nakledilmiş olmalıdırlar. Burada Habeşi hadım köleler çok yüksek fiyatlarla satılırlardı. Çok daha fazla sayıda ve çok daha ucuz olan Sahra Altı bölgelerinden köle kızların kaderi hayatlarını hizmetçi olarak sürdürmektir. Eğer böyle bir kız “şanslı” idiyse, efendisinin oğlunu doğurabilirdi; böylece bebek özgür bir Müslüman statüsü kazanır ve annesi de efendisinin ölümlünden sonra bu statüye kavuşurdu. Ancak büyük askeri-idari hanelerin reisleri, Mısır'ın yerel önde gelenlerinin en zenginleri Beşir gibi pahalı Habeşi hadımları satın alabilirdi. Sık sık çok sayıda Habeşi hadımı sultana hediye olarak gönderen Mısır'ın Osmanlı valisi bunların başında geliyordu. Böylece, Topkapı Sarayı harem-i hümayûnunda muhafızlık yapan Afrika hadımlarının çoğu yaşamlarının daha erken yıllarını Mısır valisinin hanesinde geçirmiş, bir yandan temel bir İslami eğitim alırken, Osmanlı saray protokolünün esaslarını da burada öğrenmiş olmalıdırlar.

OSMANLI MİSİR'İNİN SİYASİ KÜLTÜRÜ

Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük eyaletiydi ve imparatorluk hazinesi vergi gelirlerinin büyük kısmı buradan sağlanıyordu. 16. yüzyıl başlarında bu devasa, stratejik bölgenin Memluk Sultanlığı'ndan

alınması, Osmanlıların daha geniş Kızıl Deniz bölgesini kontrol etmesine olanak verdi ve Sudan ile Etiyopya'nın ilhaki için bir sıçrama tahtası sağladı. Aynı zamanda, eyaletin idaresi için geniş bir askeri-idari altyapı da zorunluydu. Her ikisi de İstanbul'dan atanan Osmanlı valisine ve kadiya ek olarak, her biri bey rütbesinde bulunan, bir baş defterdarla hac emiri de Mısır'ın on üç sancağının yerel ya da yerelleşmiş sancakbeyleri arasından seçiliyordu. Her biri kendi özgül komuta hiyerarşisine sahip yedi Osmanlı bölüğü de görünüşte imparatorluğun dış düşmanlarına karşı savaşmaya hazır olarak eyalet başkenti Kahire'de ve sancaklarda huzuru koruyordu.

Askeri ve idari personelin 16. yüzyıl boyunca imparatorluk başkentinden ve Osmanlıların Avrupa eyaletlerinden Mısır'a aktığı görülür. Ancak yüzyıl sonlarında Mısır valisi ile çeşitli sancakbeyleri ve yedi bölüğün yüksek subayları, Memluk Sultanlığı'nın eski insan gücü havuzu olan Kafkasya bölgesinden ve esas olarak da, Çerkezistan'dan askeri köleler satın alıyorlardı. Aynı zamanda Bedevi kabile mensuplarıyla Arapça konuşan bazı şehirli de Mısır'ın askeri kuvvetlerine girmenin yollarını buluyorlardı. Bu oldukça şaşırtıcı bölgesel ve etnik karışım 17. yüzyıl başlarında Fikârililer ve Kasımiler diye bilinen, birbirine keskin biçimde muhalif siyasi ve askeri hiziplerin aniden ortaya çıkışına neden olmuş olabilir. Başlangıçta Fikârililerin Balkan ve Anadolu unsurlarını, Kasımilerin ise Kafkas unsurlarını temsil ettikleri görülür. 17. yüzyıl sonlarında ise Kasımiler büyükçe bir Boşnak unsuru da içereceklerdi. Fikârililer ve Kasımiler 1640'tan 1730'a kadar bölük subaylarından sancakbeyleri ve köylülere, Bedevi kabilelerinden sıradan askerlere varıncaya kadar bütün Mısır toplumunu fiilen ikiye böldüler. Mısır toplumuyla ilişki kurmaya kalkışan her harem ağası, bu bölünmeyle karşılaşılıyor ve neredeyse kesin olarak şu ya da bu hizipten birine katılıyor, ya da birinin hamisi oluyordu.

Ancak bu iki hizip de çok sayıda haneyi içeriyordu ve Mısır'a nakledilen bir hadımın bu hizipler arası siyasete katılması, hane mensubiyeti üzerinden mümkün oluyordu. Beşir, Osmanlı valisinin hanesine girdiyse bile, valinin atama ve ittifaklarında hiziplerden birini diğerine karşı tuttuğunu kesinlikle fark etmiş olmalıdır. Beşir'in köleleştirilmesinden hemen sonra Mısır'daki geçici ikameti hakkındaki çok kısıtlı bilgilerimiz onun Fikâri hizbini destekler bir pozisyonda bulunduğunu akla getiriyor.

Aslında, eğer bir 18. yüzyıl vakayinamesine inanılacak olursa, Beşir'in ilk sahibi, Mısır'daki Osmanlı valisi değil de, bir başka eyaletin bir başka önde geleni olabilir. 1755 civarında günlük konuşma Arapçasıyla istiflenmiş bu vakayiname İstanbul'daki divan-ı hümayûn görevlilerinin 1733'te Mısır'daki önemli görevler için tercihlerini belirttikleri ilgi çekici bir hikâyecik de içerir. Darüssaade ağası (ki bu sırada Beşir Ağa'ydı) güya şöyle demiştir: "Mısır defterdarlığı için, efendim (*səyyidi*) İsmail Bey'in oğlu" (Demirdaşı, y. 1755, s. 407). Bu ifade, gerçekten de, İsmail Bey'in oğlu, Mısır'a defterdar olarak atanan Mehmed Bey'e atıfta bulunur. Ancak esas ilgi çekici olan, Beşir Ağa'nın Mehmed Bey'in babası İsmail Bey'den güya "efendim" diye bahsediyor olmasıdır.

Bu İsmail Bey 17. yüzyıl sonlarıyla 18. yüzyıl başları arasında uzun yıllar Mısır defterdarıydı. Mısır'daki Osmanlı ordusunun yedi bölüğünden Gönüllüyan bölüğü ağasının damadıydı. İsmail Bey ve kayınbabası, yeniçeri kethüdasıyla birlikte bu on yıllar boyunca Mısır'ı fiilen yönetmişlerdi.

İsmail'in, kendisinin de o sırada genç bir adam olmasına karşın, Mısır'da 1667 gibi bir tarihte genç Beşir'i satın aldığı en azından düşünülebilir. Mısır'ın önde gelenleri ve hepsinden önce de bu üçü için imparatorluk sarayına hediye edilebilecek Afrikalı hadımlar almaya ilgi duymak doğal olmalıdır. İsmail Bey'in kayınbabası, Haremeynü's-Şerifeyn için kurulmuş dini saltanat vakıflarına ayrılan ve darüssaade ağasının gözetimi altında bulunan Yukarı Mısır'daki bir dizi köyün mültezimiydi. Darüssaade ağasıyla ilişkiler, bu köylerin mültezimliğine atanmak için daha yüksek şans anlamına geliyordu; bundan dolayı himaye altına alınmış bir hadımı bir gün darüssaade ağası olabileceği umuduyla harem-i hümayûna hediye etmek de akılcıydı.

İsmail Bey ve kayınbabası 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başları boyunca Fikâri hizbinin temel taşlarıydılar. Böylece, eğer Beşir bir hadım olarak kariyerinin başlarında İsmail'in hanesine ait idiyse, İsmail Bey'le yakınlığı nedeniyle Fikâri hizbinin de fiilen bir üyesi olmalıydı. Bu, hayatının daha sonraki dönemlerinde Mısır meseleleri söz konusu olduğunda Fikâri-lerden yana olma eğilimini de kısmen açıklamaktadır.

Beşir Adı ve Ağa Unvanı

Eğer İsmail gerçekten de Beşir'in ilk efendisi idiye, genç hadıma Beşir adını veren de o olabilir. Bu "tipik" bir Osmanlı hadım ismi değildi. Bu isimler genellikle çiçekli bitkilerin ya da değerli taşların adları olurdu; Sümbül Ağa, Reyhan Ağa, Mercan Ağa gibi. Mehmed, Ahmed ve Mustafa gibi tipik Müslüman adları taşıyan çok sayıda harem ağası da vardı. Buna karşılık "Beşir," bir müjde habercisini belirtir ve Meryem'e Müjde gibi çeşitli Hristiyan temalarıyla sıkça ilişkilendirilir. Bir hadım ismi olarak, Habeşi hadımların eski Hristiyan inançlarının kabulü gibi bir ayrıcalığı temsil ediyor olabilir. Ancak tuhaf bir şekilde, Macaristan ve Gürcistanlı hadımlar da köle edilmeden önce çoğunlukla Hristiyan oldukları halde, bu ad sadece Afrikalı hadımlara verilmiş gibi görünüyor.

Bizim Beşir Ağa, Osmanlı tarihindeki en zengin, en güçlü, en uzun süre yaşayan darüssaade ağalarından biri olmadan önce de, Beşir adı Osmanlı harem hadımları arasında oldukça sık görülüyordu (ancak bizimki darüssaade ağalığı görevine yükselen ilk Beşir'dir). Ama onun döneminden sonra bu isim harem ağaları arasında çarpıcı bir şekilde yaygınlaşmıştır. Beşir adını taşıyan kendinden sonraki harem ağalarından onu ayırt etmek için Mekke'ye hac ziyaretinde bulunduğunu gösteren Hacı unvanı da (belli ki darüssaade ağası olmadan önce bu görevi yerine getirmişti) genellikle adına eklenir.

Ağa ise, Osmanlı dönemi boyunca özellikle askeri bir alaydaki en yüksek rütbeli subay ya da subaylara verilen, esnek bir unvandı. Osmanlı saray-ı hümayûndaki hadımlar da, haremde mi yoksa sultanın arz odasının önündeki kapı da mı hizmet ettiklerine, hadım hiyerarşisi içinde hangi rütbede bulunduklarına bakılmaksızın ağa unvanını taşırlardı. Bu unvanın saray-ı hümayûn dışında, Osmanlı eyaletlerinde ya da Hz. Muhammed'in Medine'deki kabrinde hizmet eden hadımlarca da taşındığı görülür. Böylece, Beşir'in ağa unvanını neredeyse köle olduğu zaman aldığını kabul etmek doğru olacaktır. Bu unvanın hadım olmayan askeri komutanlar arasında da kullanılmasının sürmesine rağmen, Osmanlı bağlamında ağa, fiilen "hadım"la eşanlamlı olmuştur.

SARAYDAKİ İLK YILLAR

Bir çeşit 19. yüzyıl “Kim Kimdir?” ansiklopedisi olan *Sicill-i Osmani*’deki kısa biyografisine göre Beşir Ağa, 1694-1700 arasında darüssaade ağalığı yapmış olan Yapraksız Ali Ağa’nın himayesinde bulunmuştur. (Yapraksız lakabı kirpiksiz oluşundan kaynaklanmış olabilir.) Yapraksız Ali 1680’ler boyunca saray içoğlanlarının eğitmeni olarak hizmet etmiş, daha sonra cezalandırılmış ve Kahire’ye sürgün edilmişti. Bu tür bir sürgün, hadım olsun ya da olmasın birçok Osmanlı resmi görevlisi için 17. yüzyıl sonları itibariyle saraydaki kariyerin sıradan bir parçasıydı. Sürgün edilen görevlinin mesleki kariyeri sona ermez, sadece imparatorluk başkentinden, bir etkide bulunamayacağı ya da herhangi bir iktidar üssü inşa edemeyeceği, taşraya gönderilirdi. Genellikle sürgün hayatı boyunca maaşını almaya da devam ederdi. Birkaç yıl geçtikten sonra saraya geri çağırılabilirdi. Harem ağalarının 17. yüzyıl ortalarından itibaren Kahire’ye sürgün edilmeleri sıradanlaşmıştı ve bu yüzden Kahire’de ciddi bir, sürgün harem ağaları topluluğu bulunuyordu. 1694’te affedilip darüssaade ağası olarak saraya dönen Yapraksız Ali Ağa’nın, Beşir’i yanında getirmiş ve saraydaki kariyerini başlatmış olması mümkündür.

1694 itibariyle Beşir 30’lu yaşlarının sonlarındaydı. O zamana kadar nasıl istihdam edildiğini bilmiyoruz. Bu yaşa gelmeden önce, daha önce sözünü ettiğimiz İsmail Bey tarafından azat edilmiş olmalıdır; zira Osmanlı Mısır’ında önde gelenlerin seçkin kölelerini azat etmesi geleneksel bir uygulamaydı. Beşir İstanbul’a, 1694’ten çok daha önce de gelmiş olabilir. Bu durumda saray protokolü ve İslam doktrini üzerine İsmail Bey’in Kahire’deki hanesinde almış olabileceği eğitimin kat kat fazlasını İstanbul’da almış olmalıdır.

Topkapı Saray’na getirilen Afrikalı hadımlar, sarayın üçüncü avlusunun doğu kanadında harem avlusunun karşısındaki sınıflarda, saray içoğlanlarının eğitimine benzer şekilde eğitilirler ve sağlam bir İslami eğitim alırlardı. Harem okulunda en genç hadımlar yaşlı hadımların sıkı gözetimi altında bulundurulur, harem kadınlarının gibi hadımların cinselliği

de, yaşı bağı bir hiyerarşi aracılığıyla sıkı bir şekilde kontrol edilirdi. Bu temel eğitim yaklaşık on bir yaşında tamamlandığında, genç hadım bizzat darüssaade ağasının gözetimi altında valide sultanın hizmetine girerdi. Kendisine özel elbiseler ve günlük harçlık verilirdi. Bu harçlık onun, genellikle darüssaade ağasının ilişki içinde olduğu batı Avrupalı tacirlerin hareme tedarik ettikleri çeşitli incik boncuk ve ıvr zıvrı satın almasına olanak sağlardı.

MUSAHİB-i ŞEHRIYARI

Beşir, 1690'ların ortalarından itibaren gayri resmi harem ağaları hiyerarşisi basamaklarını alışılmadık bir hızla çıkmaya başlar. Kariyerindeki bu hızlı yükseliş, onun Yapraksız Ali Ağa'nın himayesinde olduğu ve belki de İstanbul'a bile onun tarafından getirildiği teorisini destekler. Yapraksız Ali'nin darüssaade ağalığı sırasında sultanın (herhalde II. Mustafa'nın – hükümdarlığı 1695-1703) musahibi olmuş görünüyor. Saray görevlilerinin epeyce gevşek bir şekilde tanımlanmış iç halkası olan musahipler, ailesinden sonra sultanla herkesten daha yakın ilişki içinde bulunan ve dolayısıyla da son derece etkili kişilerdi. 15. ve 16. yüzyıllar boyunca bunlar arasında belki de hadım olmayan içoğlanları da vardı; ancak 18. yüzyıl başları itibarıyla bunlar neredeyse istisnasız olarak harem ağalarıydılar. Bu musahipler, başka görevlerin yanı sıra, sultanla annesi ve gözdeleleri arasındaki irtibatı sağlardı. O sıralarda, geleceğin harem ağalarının daha kariyerlerinin başlarındayken musahip unvanını almaları, hatta darüssaade ağası olmadan hemen önce, sekizle on arasında daha aşağı musahibi denetleyen musahib-i şehriyari mevkiine yükselmeleri sıradan bir uygulama haline gelmişti.

VALİDE SULTAN

Saray haremının sakinleri arasında hadımlara ek olarak, valide sultan, sultanın yüksek rütbeli bir Osmanlı görevlisiyle henüz evlenmemiş olan kız kardeşleri ve cariyeleri de bulunuyordu. Sultan I. Süleyman'ın nüfuzlu karısının 1558'de ölümünden sonra, sultan ve şehzadeler evlenmemişler ve sultan soyunun devamı tamamen, sultan gözdelelerinin bir hiyerarşi içinde bulunduğu cariyelere dayanmıştır. Sultanın cariyeleri arasındaki

rekabet, özellikle bunların birden fazlası oğlan çocuk doğurursa çok sert olabiliyordu; zira doğal olarak her anne, kendi oğlunun taht için ilk sırada bulunmasını istiyordu.

Bu arada valide sultanlar, tahta geçen Osmanlı sultanlarının kardeş katli uygulamasını terk ettikleri 17. yüzyıl başlarında eşi görülmemiş bir etkiye sahip olmuşlardı. Gene bu sırada şehzadelerin devlet yöneticiliğini öğrenmeleri için vilayetlere gönderilmesi uygulaması da benzer şekilde terk edilmişti. Şimdi bütün Osmanlı şehzadeleri haremde büyüyorlardı ve erişkin olduklarında, tahta çıkmaları için çağrılacakları bir zamana kadar haremde arkasındaki “Kafes” diye bilinen özel bir bölümde ikamet ediyorlardı. Bu yeni ortamda sultanın eğitimi ve siyasi görüşü üzerindeki yegâne önemli etkiye valide sultan sahipti.

Gülnuş Emetullah, Yusuf Ağa ve Köprülü Reformları

Beşir Ağa'nın musahibi olduğu Sultan II. Mustafa, babası IV. Mehmed'in (hükümdarlığı 1648-87) iki üvey kardeşinin kısa hükümdarlıklarının ardından tahta çıkacak ilk oğluydu. II. Mustafa'nın tahta çıkışı, IV. Mehmed'in gözde cariyesi olan annesi Rabia Gülnuş Emetullah'ın etkisinin yeniden tesis edildiğine işaret ediyordu. Gülnuş Emetullah, hükümdarın annesi olarak darüssaade ağasının seçimini etkileyecek ve böylelikle de darüssaade ağasının hem saray içindeki hem de dışındaki, hatta Mısır gibi uzak bir vilayetle ilişkilerine bile müdahale edebilecek bir pozisyondaydı. Yapırsız Ali'nin tekrar saray-ı hümayûna girmesinde bir rol oynamış olması ve böylelikle de Beşir Ağa'nın saraydaki kariyerinden dolayı olarak sorumlu bulunması oldukça mümkündür. II. Mustafa'nın saltanatının başlarında da, padişahın yetişmesi ve eğitiminde en etkili kişiler olan musahiplerini de Gülnuş Emetullah Sultan seçmiş olmalıdır. Her halükârda Beşir, Mustafa'nın halefi olan kardeşi III. Ahmed üzerinde, daha şehzadeyken büyük bir etkiye sahipti. Bunu ancak valide sultanın rızasıyla yapmış olabilir.

Gülnuş, geleceğin sultanının annesi olmadan çok önce Haremey-nü's-Şerife'nin dini vakıflarına ve onları denetleyen darüssaade ağasına büyük ilgi göstermişti. 1678'de Mekke için kendi adına devasa bir dini vakıf kurmuştu. Bu vakıflar gelirlerini Mısır'da dikkatle seçilmiş dört köyden ve

de Kahire'nin Nil'deki limanı olan Bulak'tan temin ediyorlardı. Vakıfname o zamanki darüssaade ağası Yusuf Ağa'yı (memuriyeti 1671-87) en yüksek denetmen olarak gösteriyordu. Vakıf, sonuçta Yusuf Ağa'nın Mısır'la özgün ilişkisini avantaj olarak kullanıyordu. Bu durum darüssaade ağalığının kurumsal tarihinde bir dönüm noktasına işaret eder. Yusuf hem darüssaade ağası olarak hem de 1687'de Kahire'ye sürgününden sonra, daha önce hiç bir harem ağasının yapmadığı kadar Osmanlı Mısır'ındaki hane siyasetine katılmıştı. Gülnuş Emetullah'ın vakfına ayrılan köylerin seçiminde kesinlikle, yakın ilişki içinde olduğu yerel önde gelenlerin bunların mültezimi olarak atanmasında da büyük olasılıkla bir rol sahibiydi. Ayrıca muhtemelen Beşir'in Kahire'deki hamisi olan Defterdar İsmail Bey ile kayınbabası, güçlü Gönüllüyan ağasını mutlaka tanıyordu; aslında, hem İsmail'in hem de kayınbabasının öncü rol oynadıkları Mısır'ın Fikâri hizbini de dolaylı olarak destekliyordu. Yusuf Ağa'nın Mısır ve İstanbul'daki siyasi etkisi bazı bakımlardan Beşir Ağa'ninkini bile gölgede bırakır.

Dahası, Yusuf Ağa'nın darüssaade ağası olarak görevinin Köprülü ailesinden baba-oğul veziriazamların (Köprülü Mehmed Paşa, 1656-61 ve Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, 1661-76) ıslahatlar dönemiyle eşzamanlı olması muhtemelen tesadüfi değildir. Köprülülerin imparatorluğun mali ve askeri idaresini ıslah etme girişimleri, valilerini ve diğer kilit görevlilerini kendi hanelerinden atadıkları Osmanlı eyaletlerinden, saray-ı hümayûnun derinliklerine kadar uzanıyordu. Bunlar kendi mahmillerini darüssaade ağası olarak atıyorlar ve bu statüden hoşnut olmayan darüssaade ağalarına hayatı zehir ediyorlardı. Onların himayesinde olmayan en azından bir darüssaade ağası, Köprülülerin imparatorluk başkentinde kalmasına hoşgörü göstermeyeceklerini bildiğinden, onların stratejilerine karşı koyabileceği Mısır'a sürgün edilmeyi talep etmişti. Bu bağlamda, Yusuf Ağa da Köprülülerin himayesinde bulunuyor gibidir.

Köprülü ailesi üyeleri 18. yüzyıl boyunca aralıklarla veziriazamlık makamını işgal etmiş olsalar bile, etkileri hiçbir zaman 17. yüzyıldaki atalarınıninkine denk olmadı. Bununla birlikte Köprülü ıslahatları harem ağaları hiyerarşisinde uzun süreli bir etki yarattı ve bunlar, Beşir Ağa'nın saraydaki kariyerinin yörüngesini de, valide sultanın eylemlerinden herhangi biri kadar etkilemiş olmalıdır. Köprülü ailesinden veziriazamlar, saray harcama-

larının çok ciddi bir kısmını oluşturan harem harcamalarını dizginlemek için yaptıkları girişimlerden birinde, harem hazinedarlığı yani hazinedar-ı şehriyari görevinden rutin şekilde darüssaade ağalığı görevine terfi edildiği bir kariyer modeline önyak olmuş gibidirler. Beşir Ağa, kariyerindeki ilk adımı 1707'de musahip-i şehriyari görevinden hazinedar-ı şehriyari görevine atandığında atmıştı.

EDİRNE VAKASI

1703'te Sultan II. Mustafa, Osmanlı vakayinamelerine genellikle önemini küçültücü bir şekilde "Edirne Vakası" diye giren ayaklanmayla tahttan indirilmişti. IV. Mehmed'in hükümdarlığından beri sultan ve maiyeti Edirne'de ikamet etmeyi ve işlerini buradan yürütmeyi tercih etmişlerdi. Osmanlıların düşmanı Habsburg İmparatorluğu'na karşı bir uç bölge olan Edirne'nin çevresindeki kırsal alanlar avlanmaya çok uygundu; IV. Mehmed, ava düşkünlüğü nedeniyle "Avcı" diye anılırdı. Ayaklanma, büyük ölçüde, hem sarayın yerinin değiştirilmesine, hem de Habsburglara karşı askeri operasyonların durdurulmasına içerleyen İstanbul'daki askerlerin düş kırıklıkları sonucu ortaya çıkmıştı. Osmanlılar Habsburg başkenti Viyana'yı 1683'te iki ay boyunca kuşatmışlar, ancak Polonyalı kurtarma kuvvetleri karşısında yenilmişlerdi. Yaz yağmurları ve çamur Osmanlıların Viyana'dan çekilmelerini bir hezimete çevirmiş, bunun sonucunda da Macaristan kaybedilmişti. Osmanlılar bir dizi yenilginin ardından 1699'a küçük düşürücü Karlofça Anlaşmasını imzalamış ve ilk defa Habsburgları eşit bir güç olarak tanımışlardı.

Ne var ki Edirne Vakası sırasında husumet duyguları –liyakat eksikliklerine rağmen akrabalarını yüksek dini görevlere atamasıyla ün yapan ve Habsburglarla barış anlaşmasına dini meşruiyet sağladığına inanılan– Şeyhülislam Feyzullah Efendi'ye yönelmişti. Ayaklanmanın sonucu olarak şeyhülislam idam edildi, veziriazam ise görevinden alındı ve bir tür teselli olarak Mısır valiliğine gönderildi. II. Mustafa da küçük kardeşi III. Ahmed lehine tahttan feragat etmek zorunda bırakıldı.

Bütün bu kargaşaya rağmen Beşir Ağa'nın padişahın musahibi olarak kalması dikkat çekicidir. Bu, hem tahttan indirilen hem de yeni tahta

çıkan padişahın annesi Gülnuş Emetullah'ın eseri olabilir (isyan ve sonuçları üzerinde aktif bir rolü olup olmadığı bilinmiyor). Büyük oğlunun hükümdarlığı sırasında İstanbul'da, Topkapı Sarayı haremde kalırken Beşir de İstanbul'daki harem ağaları arasındaydı. Bunların Sultan Mustafa'yla birlikte Edirne'ye gitmek yerine İstanbul'da kalmış olmaları, muhakkak ki krizi atlattıklarına yardımcı olmuştu. Beşir'in hamisi Yapraksız Ali Ağa, üç yıl önce darüssaade ağalığı görevinden alınıp Mısır'a son defa sürgüne gönderilmişti. III. Ahmed ise hareket üssünü Topkapı'ya taşımıştı.

HAZİNEDAR-I ŞEHİRİYARİ

Beşir Ağa Edirne Vakasından dört yıl sonra, 1707'de, darüssaade ağalığından bir adım önceki mevki olan harem hazinedarlığına yani hazinedar-ı şehriyari görevine atandı. Bu sırada Yapraksız Ali sarayda olmadığı için, Beşir'in atamasının musahip-i şehriyari olarak gösterdiği becerilerin ve de kuşkusuz Gülnuş Emetullah'ın teşviklerinin bir sonucu olduğunu tahmin edebiliriz. Ancak bu makamda Veziriazam Çorlulu Ali Paşa ile ters düşecekti.

Viyana bozgunu sonrasında ve Köprülü ıslahatlarının sona ermesiyle, 18. yüzyıl başlarında veziriazamlık makamında büyük bir belirsizlik ortaya çıkmıştı. Pek çok veziriazam çok kısa sürelerle hizmet ettiler; bunların siyasi hallerinin idrak edilmesiyle görevden erken azilleri ve hatta idamları yaygındı. Çorlulu Ali Paşa, dönemin birçok veziriazamından daha etkili oldu, ancak saraydaki fikir ortamında meydana gelebilecek herhangi bir dalgalanmaya karşı da savunmasızdı. Çorlulu bir toprak sahibinin oğlu olan Ali Paşa, geç dönem Köprülü vezirlerinden biri tarafından 1700'de Sultan II. Mustafa'nın silahtarlığına atanmıştı. Bu mevkide sarayın şişkin kadrosunu budama ve terfileri yaşıya da ilişkilere göre değil de liyakate göre yapma gibi temel ıslahatlara girişti; ancak başka bir veziriazamla birlikte Edirne Vakasının gazabına uğrayacak olan, kayırcılığıyla ünlü şeyhülislam ona karşı çıktı. Edirne Vakasını burnu bile kanamadan atlatan Çorlulu Ali, III. Ahmed idaresinde saraydaki nüfuz basamaklarını yeniden tırmandı, sonunda 1706'da veziriazamlığa terfi etti. Saray harcamaları veziriazamın kuşkusunu çekmişti, III. Ahmed'in zevku sefa âlemlerine dalmasıyla bu harcamalar giderek artıyordu. Çorlulu Ali, harem-i hümayündaki kadınların ve harem ağalarının bu harcamalarda payları oldu-

ğuna ya da en azından teşvik edici olduklarına inanıyordu. Bir ıslahat hevesi içinde haremın bütün hadım kurumunu alt üst etmeye girişti; bu amaçla Mısır valisine saraya genç Afrikalı hadım gönderilmesini durdurmasını emretti. Bu girişimi başarılı olmadı. Öte yandan, Osmanlılar Rusya'yla savaş halindeyken, Çar Büyük Petro'yu ele geçirmeye çok yaklaşıp olan İsveçlilere karşı Rusya'yı desteklemeyi seçmişti. Onun bu Rus yanlılığı 1711'de idamına neden olacaktı.

Harem ağaları, bu çalkantılı yıllarda veziriazamlar kadar olmasa da yapılan siyasi değişikliklerden zarar görüyorlardı. Beşir Ağa 1713'te, Çorlulu Ali'nin haleflerinden biri döneminde, o sırada darüssaade ağası olan Uzun Süleyman Ağa ile birlikte Kıbrıs'a sürgün edildi. Bunun, Venedik'e karşı yeni Osmanlı saldırısıyla bir ilgisi olabilir; Osmanlılar bu saldırının sonucunda 1715'te Yunan anakarasının güneyini ele geçirerek, Ege Denizi'ndeki son Venedik mülkünü de almıştı. Harem ağaları, incik boncuk ve pahalı lüks malları tedarik eden Venedikli tacirlerle kuşku verici yakın ilişki içinde görünmüş olabilirler. Ancak büyük olasılıkla bu sürgünün asıl sebebi harem harcamalarıyla ilgili yıllardır süren problemdi. Sürgün, hatırlayacağımız gibi, korkunç bir yıkım değildi, ama saraydaki kariyere de ara veriyordu. Beşir de günün birinde İstanbul'a döneceğini biliyordu.

HAŞİYE: MORALI BEŞİR AĞA (1746-52)

Beşir Ağa'nın sürgün edilmesine rağmen –darüssaade ağalığından hemen önceki son saray makamı olan– hazinedar-ı şehriyariliğe yükselişi bir teamül oluşturdu. Yıllar sonra, sağlığında hazinedar-ı şehriyari olarak atadığı Moralı Beşir Ağa, onun ölümü üzerine yerini aldı. Halefinin “Moralı” unvanı, onu geleceğin sultanı I. Mahmud'a (hükümdarlığı 1730-54) şehzadeyken hediye etmiş olan geleceğin Mora valisinin kölesi olduğunu gösteriyordu. Moralı Beşir, şehzadeyle yakınlaşmış ve Mahmud 1730'da tahta çıktığında sultanın musahibi makamına gelmişti. Dolayısıyla, saray hizmetine girişi ve yeni sultana yakınlığı Hacı Beşir Ağa'nın himayesi sayesinde olmuş gibi görünmemektedir. Belki de Hacı Beşir, sultana yakınlığı yüzünden onu terfi ettirmenin uygun olacağını düşünmüştü. Ancak bu terfinin Moralı Beşir'in kendisinden sonraki darüssaade ağası olmasını garanti ettiğini de gayet iyi biliyordu.

KIBRIS VE MISIR'DA SÜRGÜN HAYATI

KIBRIS

Hacı Beşir Ağa, Darüssaade Ağası Uzun Süleyman Ağa ile birlikte 1713'te Mısır'a sürgün edildi. Sultan III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah'ın makbul adamı olduğu anlaşılan Uzun Süleyman Ağa, 1715'teki ölümüne kadar Kıbrıs'ta kaldı. Tesadüfen Gülnuş Emetullah da aynı yıl öldü. Beşir Ağa Uzun Süleyman Ağa'yla birlikte onun ölümüne kadar Kıbrıs'ta kalmış olabilir ama bunu kesin olarak bilemiyoruz.

Osmanlılar 1570'te Kıbrıs'ı Venediklilerden almışlardı. Bu Osmanlı donanmasının 1571'de İnebahtı'da yok edilmeden önceki son önemli Osmanlı deniz zaferiydi; ancak özellikle donanmanın yeniden inşa edildiği 1573'ten beri Osmanlıların denizlerdeki etkinliği kabul ediliyordu. Kıbrıs, Britanya İmparatorluğu'na katıldığı 19. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı idaresinde kalmış olsa da, Osmanlıların onu müreffeh bir vilayete dönüştürme girişimleri tamamen farklı sonuçlar vermiştir. Adanın birçok kısmında zemin bataklıktı ve bunun sonucu olarak da sıtma çok yaygındı; Osmanlı merkezi otoritesi Osmanlı varlığını güçlendirmek, zirai ve mali bir zemin sağlamak amacıyla adayı iskân etmek üzere zorunlu göçe başvuruyordu. Bu çabalara rağmen Kıbrıs, Osmanlı idaresindeki tarihi boyunca suçlular ve siyasi sürgünler için kalebentlik yeri olarak kaldı. Beşir Ağa'nın oradaki zamanı da pek mutlu geçmiş olmayabilir.

MISIR

Harem Ağasının Vekili

Beşir Kahire'deyken Hasan Ağa adındaki vekili de yanındaydı. Onu ya yanında götürmüş, ya da acilen oradan edinmişti. Bir saray hadımının bir vekili bulunmasının özel bir önemi vardır. Bunun önemini kavramak için, vekil teriminin anlamına, vekillik kurumunun ne ifade ettiğine bakmalıyız.

Vekil terimi, Arapça *vav-kef-lam* kökünden gelir ve "temsil etmek" gibi bir anlamı vardır. Ancak söz konusu temsilin biçimi geniş ölçüde

değişebilir. Osmanlı dönemi boyunca, kadınlar kendilerini mahkemede temsil etmeleri için vekiller atadıklarından şeri mahkemelerin kayıtlarında vekile oldukça sık rastlanır. (Bu vekillerin genellikle erkek olmaları ilginçtir, üstelik bunlar çoğunlukla ilgili kadının kocası ya da diğer erkek akrabalarından olmazdı; belki de bunun nedeni kadınların erkek akrabalarının zayıflıklarını gayet iyi bilmeleri ve mahkemede onların kendilerini temsil etmesini riskli bulmalarıydı.) Temsil yetkisinin bir vekile devredilmesi de mahkeme kayıtlarına girerdi; bu devir günümüzde vekâletname vermeye çok benzerdi. Şeri mahkemelerin dışında vekil, genellikle bir ticari temsilci yani kendisini yetkilendiren kimsenin mal ve mülk alım satımlarını idare eden kişi şeklinde görülürdü. Bir harem ağası vekili de herhalde bu tür işlerle ilgiliydi.

Vekiller, harem ağaları için, kariyerlerinin ilk yıllarında bile zorunluymuş gibi görünmektedir. Bir vekil, harem ağasının mesleki ve kişisel çıkarlarını gerçekten içtenlikle kollayan ve yalnızca bu çıkarlara hizmet eden değil, onun doğrudan gözetimi altında değilken bile bu çıkarları kollayan ve mülklerin satın alma ve satışı gibi bağımsız kararlar almakta da bütünüyle güvenilebilecek biri olmalıydı. Harem ağasının hanesinden ve onun yetiştirdiği bir köle ya da himayesindeki kişinin vekilliği kesinlikle en iyi seçim olurdu. Beşir Ağa'nın Kahire'deki vekili Hasan Ağa, Kahire şeri mahkemesinin arşivlerindeki bir belgede, Mısır eyalet divanına bağlı bulunan iki bölükten birine mensup bir subay olarak tarif edilir. Subaylar genellikle İstanbul'dan atandığına göre, emin olmak mümkün değilse bile, Hasan Ağa'nın, Beşir Ağa İstanbul'dayken himayesinde bulunduğunu düşünebiliriz.

Meslek hayatları boyunca daima harem ağalarına hizmet eden vekillerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Darüssaade ağasının Mısır'daki daimi temsilcisi olmak ise vekillik mesleğinin doruğu olsa gerek.

17. yüzyıl sonları itibariyle sürgündeki harem ağaları ve onların vekilleri, Kahire'nin, kalenin hemen batısındaki Birketü'l-Fil (şekli bir fil kafasına ve hortumuna benzediği için "Fil Havuzu" diye anılır) çevresindeki semti bir hadım mahallesine çevirmişlerdi. Buradaki havuz, harem ağalarının ve yerel önde gelenlerin konaklarıyla çevriliydi; hatta buradaki geçitlerden biri "Hadımların İkamet Sarayı Mevkii" diye biliniyordu. Ha-

dımlar saraydan ve Osmanlı vilayetlerinden gelen bazı siyasi önde gelenleri himayeleri altına alırlardı. Kahire’de sürgünde olan bir harem ağası bile hem İstanbul’dan getirdiği hem de Mısır’da edindiği mahmillerden oluşan bir ortamda bulunuyor olabilirdi. Bir harem ağası, himayesindeki birinin idare ettiği kendi dini vakfına evini vakfetmek suretiyle, bu mülkü mahmillerinden birine “miras” bırakabilirdi. Vefat etmiş hadımların evleri ise, Mısır önde gelenlerinin azlettiği valiler için genellikle ev hapsi yerleri olarak kullanılıyordu. Böylesi evler esas olarak temsilcinin, ya da *vekil*’in gözetimi altında inşa ediliyor ya da satın alınıyordu.

Beşir Ağa’nın vekili Hasan Ağa da, efendisi için Birketü’l-Fil civarında bir konut edinmişti. Beşir Ağa’nın Kıbrıs’a birlikte sürgün edildiği Uzun Süleyman’a ait konuta bitişik bu ev, 16. yüzyıl sonlarında Mısır valisi tarafından kullanılmıştı ve o zamandan beri vilayet divanında görevli çeşitli resmi görevliler ve de çeşitli subaylar arasında el değiştirmişti; en son sahibi de bir Kıbrıslıydı. Bu durum ve evin Uzun Süleyman’ın konutuna bitişik olması sadece bir tesadüf olamaz; açıkça, Beşir’in evi temsilcisi tarafından daha Beşir Kıbrıs’tayken, kuşkusuz Kahire’deki bu Kıbrıslı adam üzerinden ayarlanmıştı. Bu mülk, sadece iki katlı bir konut değildi, bir ahır, birkaç ardiyesi ve üç de dükkânı bulunuyordu. Beşir Ağa, ya da daha doğrusu temsilcisi, bu mülkü sonunda harem ağasının vakfına devretmişti. Vakfı hayatta iken Beşir Ağa idare edecekti, bundan sonra ise denetim, azat edilmiş kölelerinin en yaşlısına geçecekti. Bunların sonuncusu da öldüğünde mülk Haremeyn vakıflarına devredilecekti. Bu hukuk stratejisi Beşir Ağa’nın Kahire’deki ikametı sırasında sadece kendisine değil, himayesindekilere de refah sağlıyordu. Nihayet bu onu, darüssaade ağasının Haremeyn’ş-Şerifeyn vakıflarındaki rolüyle açıkça ilişkilendiriyordu.

Kahire’deki Beşir Çeşmesi

Beşir Ağa 1713’te vekili Hasan Ağa’yı Kahire’de bir çeşme inşası için yetkilendirdi. Bu çeşme, sıradan bir susuzluk giderme çeşmesi ya da sadece abdest alınan bir yer değil, *sebil-mektep* diye bilinen bir yapıydı. Sebilin üzerinde bir de sıbyan mektebi vardı. Yapının alt katındaki biri, kuyudan su çekip metal taslara dolduruyor ve bunları, çeşmeyi çevreleyen demir

kafesten susamış yolculara uzatıyordu. Kuran susuzlara su vermeleri için Müslümanları uyardığından, bir çeşme yaptırma sevabına girenler cennetle mükâfatlandırılmayı bekleyebilirdi.

Sebil-mektebin inşası birkaç yılda gerçekleşmiş ve işçilik bir tarafa, taş, kereste, cam, çini, madeni boru ve diğer inşaat malzemeleri için ciddi bir harcamaya neden olmuş olmalıdır. Beşir, peygamberin Medine'deki kabrine şeyhülharem olarak atandığında Hasan Ağa inşaatın başında durmak için Kahire'de kaldı. Beşir 1716'da darüssaade ağası olarak İstanbul'a çağrıldıktan sonra da orada kalmaya devam etmiş olmalıdır. Belli ki hamisi Medine ve İstanbul'da bulunurken sebil-mekteple ilgili her şeyi denetliyordu; bu arada Beşir Ağa, Medine-İstanbul yolundayken inşaatın ilerlemesiyle ilgili bir rapor almış olabilir. Bu yapı halen, Kahire'nin Ezbekiye bölgesinde, Nil'in hemen doğu yakasında, Sultan I. Mahmud Medresesi yakınında bulunur.

Mısır'ın Önde Gelenleriyle İlişkiler

Beşir Ağa'nın Kahire'de ne kadar kaldığı bilinmiyor; bir ya da en çok iki yıl olabilir. Birketü'l-Fil eteklerindeki, vekili Hasan Ağa'nın satın aldığı evde yaşamış olduğunu biliyoruz; aşağı yukarı on yıl kadar sonra seçkinler Ezbekiye'nin kuzeybatısına taşınmaya başlayacaktı.

1713 itibariyle, Beşir'in görünürdeki "efendisi" ve muhtemelen ilk sahibi, uzun süredir Mısır defterdarı olan İsmail Bey ile 1690'larda Mısır'a onunla birlikte egemen olan iki komutan ölmüştü. Eyalet hâlâ, askeri ve idari kadrolar arasında 1711'de başlayan kanlı iç savaş sonrasının mücadeleleri içindeydi. Mısır'ı son yetmiş yıldır yöneten Fikâri ve Kasımi rakip hizipleri arasındaki çelişki sonunda alışılmadık şiddette bir kan davası halini almıştı. Beşir Ağa'nın, İsmail Bey'in eski kölesi değilse bile himayesindeki bir kişi olarak, ustasının lideri olduğu Fikâri hizbinden yana olması beklenirdi. Ancak Kasımi hizbinin uzun süredir lideri olan kişiyle ve onun ölümünün ardından da hizbe egemen olmaya hazır delifışek gençle bağları da bulunuyordu. İç savaş her halükârda, Mısır'ın askeri-idari safları içindeki kuşak değişimiyle birlikte iki hizip arasındaki ilişkilerin değişiminin de işaretlerini veriyordu. Hizip liderlerinin en azından Kahire'deki güç dengesini korumaktan hoşnut oldukları eski günlerin statükosu yıkılmış gibi görünü-

yor. Şimdi, hizip uzlaşmazlıkları benzeri görülmemiş noktalara ulaşmışken, hizip-içi kanlı rekabetler de kendini gösteriyordu. Bu koşullar altında Haremeyn vakıflarıyla ilişkili iltizamların tahsisi, darüssaade ağasının ve hazinedar-ı şehriyari olarak Beşir Ağa'nın başlıca ilgisi haline gelmişti. Bu meselenin üstesinden gelmek için daha Mısır'dayken herhangi bir girişimde bulunup bulunmadığını bilmiyoruz.

MEDİNE TÜRBEDAR AĞALARININ ŞEYHÜLHAREMİ

Mısır siyasetiyle sıra dışı bir şekilde meşgul olan 17. yüzyılın da rüssaade ağası Yusuf Ağa gibi Beşir Ağa da, “Şeyhülharem” ya da peygamber kabrinin muhafızı olan türbedar ağaları birliğinin başı olarak hizmet etmek üzere Mısır’dan Medine’ye gitti. Bu hadım muhafızlar, Haremeynü’ş-Şerifeyn’deki Şii Fatımi idaresi yıkıldıktan sonra, 12. yüzyılda kurumsallaşmış görünmektedir. Peygamberin kabrine yönelik rekabet halindeki Sünni ve Şii talepleri ve peygamberin mirası konusundaki konumları hakkında karışıklığı bertaraf etmek üzere, Şiilik hakkında kısa bir arasöz uygun düşecektir:

Şiilik

Bugün dünyadaki Müslüman nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan Sünniler kritik bir mesele olan, Müslüman topluluğunun lideri olarak Muhammed’in halefinin nasıl seçileceği konusuna çeşitli Şii mezheplerinden farklı yaklaşırlar. Hz. Muhammed’in 632’de ölümünden sonra, oğulları küçük yaşlardayken öldükleri ve kendisi açıkça bir halef tayin etmediği için, yaşlılardan oluşan küçük bir grup peygamberin kayınbabası Ebubekir’i halife olarak seçmişti. Halifenin seçiminde toplumsal uzlaşma Sünniliğin ayırt edici bir özelliğidir. Buna karşılık Şiiler, Muhammed’in ölümünden kısa süre önce kuzeni ve damadı Ali’yi halife olarak atadığına ve gerçek halifenin, ya da Şii ilahiyat dilindeki imamın, Ali’nin ve peygamberin kızı Fatıma’nın soyundan gelmesi gerektiğine inanırlar. Böylece halifeliliğin doğal adayları olarak Ali’nin soyundan gelenlere bağlılık, Şiiliğin belirleyici bir özelliğidir.

Beşir Ağa’nın zamanında bu halifelik tartışmaları bin yıl öncesinde kalmışsa da eski tartışmalar 16. yüzyılda İsnâaşeri Şii Safevî hanedanının İran’daki yükselişiyle ve Yemen’in Zeydi Şii imamlarının radikalleşmesiyle tekrar canlanmıştı. Osmanlı sultanı bütün Sünni Müslümanların halifesi olarak tanındığından Şiiler Osmanlılara karşı hem jeopolitik hem de ideolo-

jik bir tehdit oluşturmuyorlardı. Osmanlılar 1516-17'de Memluk Sultanlığı'nı fethettiler ve 1258'de Moğolların Abbasi İmparatorluğu'nu yıkmasından sonra son Abbasi halifesinin sığınmış olduğu Kahire ile Haremeynü's-Şerifeyn Mekke ve Medine şehirlerini ele geçirdiler. Osmanlı sultanının halife olarak tanınması bu gelişmelerin ardından bir süreç içinde kabul edilmiş gibi görülmektedir.

Başlıca üç Şii alt mezhebi, imam olarak tanıdıkları Ali'nin soyundan gelenler konusunda ayrışırlar. Bugün Şiilerin çoğunluğunu oluşturan ve İran'a hâkim olan Şiilere on iki imam silsilesini kabul ettikleri için İsnâa-şerîyyeciler (Onikiciler) denir. 9. yüzyıl ortalarında ölen 11. imamın genç oğlunun varlığını gayb'da sürdürdüğüne ve kıyamet gününde geri döneceğine inanırlar. İsmaililer ya da Yediciler, Onikicilerin kabul ettiklerinden farklı bir yedinci imam tanırlar. Önceleri bu yedinci imamın oğlunun silsilenin sonu olduğuna ve gayb'a karıştığına inanıyorlardı. Bu mezhebin birçok mensubu, yedinci imamın soyundan geldiğini iddia eden biri tarafından kurulan ve 10. yüzyılda kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Haremeynü's-Şerifeyn Mekke ve Medine'yi ele geçiren Fatımi hilafetini desteklemişti. Yemen'deki İsmaili inancı büyük ölçüde, Fatımi dostu bir İsmaili rejiminin Yemen'i yönettiği bu dönemden kalmadır. Şii alt mezheplerinin en küçüğü olan Zeydiler belli bir imam silsilesini tanımazlar, ama Ali'nin büyük oğlu Hasan'ın ya da küçük oğlu Hüseyin'in soyundan gelip, İslamı bilen ve iktidarı askeri olarak ele geçirmek suretiyle topluluğu korumaya yeterli olduğunu gösteren herhangi birini kabul ederler. Mezhebin adı, Ali'nin torunlarından, Sünni Emevi halifesine karşı 740'ta savaşan ve (Onikicilerden ya da İsmaililerden farklı olarak) beşinci Şii imamı olarak tanınan Zeyd'den gelir. Zeydi mezhebi Yemen'de 9. yüzyıl sonlarında kök salmış ve o zamandan beri de gücünü korumuştur.

İsmaili Fatımi halifeliğin 12. yüzyıl sonlarında devrilmesinin ardından, Mekke ve Medine'yi siyasi ve dini olarak egemenlikleri altında tutmaya devam eden Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerin aileleri, Zeydi ve İsmaili mezheplerinden Şiilerdi; her iki şehrin meskûn nüfusunun çoğunluğu da böyleydi. Şiiler de Muhammed'e Sünniler kadar saygı gösterirler ve peygamberin kabrine gömülü olan kızı Fatıma'yı, Ali'nin karısı ve Şii

imam soyunun anası olarak özel bir saygıyla sahiplenirler. Öte yandan peygamberin türbesinde, Sünnilerin ilk halifeler olarak tanıdıkları Ebubekir ve Ömer'in de kabirlerinin bulunmasına karşı çıkarlar. Medine'nin Şiileri, Kuzey Yemen'i egemenlikleri altında tutan Zeydi Şii imamları gibi, peygamberin türbesindeki Sünni kontrolünden ve bunun neticesinde iki Sünni halifeye saygı gösterilmesinden dertlidirler.

13. yüzyıl sonlarındaki ilk Memluk sultanları, kuzey Yemen'in Zeydi halifelerinin bölgesel ve siyasi meydan okumasıyla karşı karşıya kaldıklarından Medine'deki Sünni İslamı desteklemek üzere büyük çaba harcamışlardı. Bu çabanın bir parçası da kabirde huzursuzluk yaratan Şiileri yıldırma görevlendirilen hadım muhafızlardı. Osmanlılar da, İran'ın Onikici Şiileri kadar, Zeydilerin de meydan okumasıyla yüz yüzediler; ancak bunların hiçbiri de Haremeyn'i kontrol edebilecek bir tehdit oluşturmuyordu. Ama Osmanlılar yine de Memlukların hadımları kabir muhafızı olarak kullanma geleneğini devam ettirdiler.

MEDİNE

Sir Richard Francis Burton'ın iki ciltlik *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah* adlı eseri, yazarın 1853'te Anadolu'lu bir Müslüman gezgin kimliğiyle tamamladığı hac ziyaretini anlatır. Bu eser bize Medine'nin, peygamberin kabrinin ve Beşir Ağa'nın oradaki hadım birliğine komutanlık yaptığı kabir alanının bundan neredeyse 135 yıl sonraki ayrıntılı bir tasvirini sunar. Medine bu sürede kesinlikle değişmiş olsa bile, şehrin fiziksel görünümü itibarıyla değişimin etki alanı görece küçüktü. Medine, doğuda ve batıda alçak bazalt tepelerle ve güneyde de palmye korularıyla çevrili bir ovada bulunur ve ancak 19. yüzyıl başlarında surlarla çevrilmiştir. Toprak bir yükselti şeklindeki bu surların 1812'den önce sadece dört kapısı vardı: batıda Bâb-ül-Mısır (Mısır Kapısı), kuzeybatıda Bâb-ül-Şâmî (Suriye Kapısı), kuzeyde Bâb-ül-Ziyafe (Konukseverlik Kapısı), doğuda da Bâb-ül-Cum'a (Cuma Kapısı). Osmanlılar batıda Suriye Kapısına bitişik bir kale inşa ettiler. Bu kalenin yakınlarında çoğunlukla Osmanlı kışlalarının ve yerel saygın kişilerin konutlarının bulunduğu bir çeşit banliyö gelişti. Bu banliyönün güneybatı kenarında Tahlil Kapısı vardı ve herhalde

yukarı Mısır köylerinden Haremeyn vakıflarına vakfedilmiş tahıl Medine'ye buradan da getiriliyordu.

MESCİD-i NEBEVİ

Mescid-i Nebevi, şehrin doğu yakasında bulunur. Bu, İslam tarihinde inşa edilmiş ilk camiydi. Hz. Muhammed'in de sık sık geldiği bu mütevazı yapıdan 18. yüzyıl itibarıyla pek az şey kalmıştı. Sünni Müslümanlar tarafından Hz. Muhammed'den sonraki Müslüman topluluğunun liderleri olarak tanınan ilk üç halife ve Emevilerle başlayan (661-750) sonraki Müslüman hanedanlar, kurucularına saygıları gereği camiyi büyük ölçüde genişletmiş ve güzelleştirmişlerdi. Beşir Ağa'nın yakından tanıyacağı yapı, Emevi Halifesi Velid'in hükümdarlığı (705-715) zamanına tarihleniyordu; Şam Cami-i Kebiri'ni [Emeviye/Ümeyye Camisi] yaptıran ve birçok açıdan cami mimarisi için bir ilk örnek oluşturan da aynı halifedir. Osmanlılar bu yapıda 16. yüzyıl sonlarında bir dizi onarım yapmış ve müstemilat eklemiş olsalar da, Velid'in zamanındaki temel yapıyı korumuşlardı.

Şehrin yüksek bir yerinde inşa edilen ve böylelikle görsel bir üstünlük sağlanan 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı camilerinden farklı olarak Mescid-i Nebevi Medine'deki diğer yapılarla aynı seviyededir ve böylelikle de, Burton'ın dediği gibi, "bir dış cephesi, genel bir manzarası yoktur" (Burton 1893, c. 1, s. 307). Mimari olarak cami, İslamın ilk dönemlerinde çok yaygın olan bir tarzda, tavanı sütunlar üzerine oturtulmuş şekilde yapılmıştır. Sütunların arasındaki namaz alanının bir uzantısı gibi hizmet gören geniş bir dikdörtgen avlunun ortasında bulunur. Bu bağlamda Mescid-i Nebevi, "klasik" Osmanlı camilerinden çok Şam'daki Emeviye Camisi'ne ya da İspanya'daki Kurtuba Camisi'ne benzer. Caminin avlusu, halk arasında peygamberin kızı ve Hz. Ali'nin karısı Hz. Fatıma'nın bahçesi olduğuna inanılan ortasındaki bir dizi hurma ağacıyla ünlüydü. Aslında bu hurma ağaçlarını ilk türbedar ağalardan biri dikmişti ve hadım birliği de bu hurmaların satışından gelir elde ediyordu.

Emevi Halifesi Velid, bir dizi dini vakfı da caminin bakımına vakfetmişti; bunlar Memluk sultanları ve Osmanlılar tarafından genişletildikleri gibi, her iki grup da kendi vakıflarını kurmuştu. Kanuni Sultan Süleyman

(hükümdarlığı 1520-66) “Er Ravza” (Bahçe) diye bilinen ve cami ile kabri ayıran alana beyaz mermer karolar döşetmişti; bunlar bugün hâlâ kabir çevresinin en etkileyici unsurlarındandır. Caminin ve kabrin bakımlı ve işler durumda tutulması isteniyordu ve bu da bakım için ayrılan bütçe gibi şey-hülharemin sorumluluğundaydı.

PEYGAMBERİN KABR-I ŞERİFİ

Peygamberin kabri caminin tam doğusunda, 622’de Medine’ye hicretinden sonra bir zamanlar evinin bulunduğu yerdedir. Bu alan, Medine’deki ilk Müslüman topluluğu için kurulmuş olan ilk düzenlemelerin ne kadar mütevazı (belki de bilhassa böyle yapılmıştır) olduğuna dair ipuçlarıyla doludur. Dışı devesinin durduğu yerde bir ibadet ve istişare yeri kurduran Hz. Muhammed, bunun hemen yanında bulunan mütevazı bir evde kalıyordu. Evinin bitişiğinde de kızı Fatıma’nın evi vardı. Hz. Muhammed 632’de öldüğünde, 7. yüzyıl Arabistan’ındaki geleneğe uyularak evinin altına gömüldü. O öldüğünde henüz 18 yaşında olan en beğendiği karısı Ayşe, 678’de ölünceye kadar bu evde yaşamaya devam etti. Ayşe’nin babası Eubekir ise 632’de Muhammed’in ardından topluluğun lideri, yani ilk halife oldu; iki yıl sonra öldüğünde, o da aynı şekilde peygamberin evinin altına gömüldü. 644’te suikastla öldürülen ikinci halife Ömer de buraya gömüldü. Peygamberle, ailesiyle ve sahabelerle ilgili yaşamöyküsü anlatılarına göre, Ayşe, Ömer’in ölümünün ardından kaldığı konutla kabirlerin bulunduğu alan arasına bir duvar yaptırdı, zira peygamberin karısı olması nedeniyle gösterişsizliğini ve itibarını korumak için, akrabalı olmayan bir erkeğin (yani Ömer’in) önüne, ölmüş olsa bile örtünmeden çıkmak istemiyordu. Dördüncü ve boş kabrin ise, Müslümanların peygamber olarak kabul ettiği ve birçok Sünni Müslümanın kıyamet gününde Mehdi ile birlikte geri döneceğine inandığı İsa için olduğu düşünülüyordu. Ayşe’nin kendisi ise, Medine’de bu evde ölmüş olmasına rağmen bu odaya değil de, peygamberin diğer akrabaları ve sahabeleri gibi, caminin doğusundaki peygamberin karılarının bulunduğu mezarlığa gömüldü. Ama Muhammed’den birkaç ay sonra ölen kızı Fatıma evinin altına gömülmüştü ve dolayısıyla da kabir odası peygamberinkine bitişikti.

Ayşe'nin ölümünden çeyrek yüzyıl sonra Emevi Halifesi Velid, Mescid-i Nebevi'yi aşağı yukarı bugüne kalan biçiminde inşa ettirdi. Daha sonraki bir Emevi halifesi de peygamberin, ilk iki halifenin ve Fatıma'nın kabir odalarının üstünü, yalnızca tavana yakın bir yerde duvarda bir açıklık bırakarak çatıyla örttürdü. Böylelikle de duvarların göçmesiyle ortaya çıkan hasarı tamir etmek ya da odaya kazara düşen küçük hayvanların kalıntıları temizlemek için girmekle yetkilendirilen bir avuç mümin dışında peygamberin kabir odasına bütün erişimi kapattı. Ancak 1256'da bu çevrili alan bir yangınla yok oldu. İktidara 1260'ta gelen ilk Memluk sultanı, odanın çevresine bu duvarların yerine süslü ahşap bir pano yaptırdı. Bunun yerini de daha sonra, üzerinde üç kapı ve iki pencere açılmış pirinç bir parmaklık aldı. Artık ziyaretçiler Kabr-i Şerife, bundan daha fazla yaklaşıyorlardı; ama onu çevreleyen pencerelerden biri kabrin tam üzerindeki "Kevkeb-i Dürri"² diye bilinen bir mücevher süslemesinin aslı olduğu yere bakıyordu. 15. yüzyılın ikinci yarısında Memluk Sultanı Kayıtbay (hükümdarlığı 1468-96) 13. yüzyılda bir yıldırım düşmesi sonucu hasar gören camiyi büyük ölçüde yeniletti. Caminin şimdiki minare ve kapılarının büyük bölümü bu döneme aittir. Bugün peygamberin kabrini örten yeşil kubbenin inşa edilmesini de Kayıtbay buyurmuştur.

TÜRBEDAR AÇALAR

Kabirlerin bulunduğu alanın hemen önünde, Hz. Fatıma'nın odasına bitişik ve caminin karşısında "türbedar ağaların" oturduğu bir sundurma vardı. Bunlar kabri istenmeyen mütecavizlerden, özellikle de, Ebubekir ve Ömer'in de kabir alanında bulunmasından rahatsız olan Şiilerden korumak için bulunuyorlardı. Sünniler Ebubekir ve Ömer'i ilk halifeler olarak tanıdıkları halde, Şiiler onlara Ali'nin halifelik hakkını gasp edenler olarak bakıyordu ve peygamberin kendisinden sonra Müslüman topluluğuna önderlik etmesi için aslında Ali'yi atadığında ısrar ediyorlardı.

2 Kevkeb-i Dürri (İncilerin Yıldızı) 52 karatlık bir elmadır, Sultan I. Ahmed tarafından yaptırılan bir altın plakanın ortasına yerleştirilmiş, çevresine dört sıra halinde değerli taşlar monte edilmiştir. Plakanın üst kısmında sade kesimli 48 karatlık bir elmas daha vardır. Bunun hemen üstüne yerleştirilmiş mihrap şeklindeki plakaya süslü hatla "Şefa'at ya Resulallah, şefa'at Sultan Ahmed bin Mehmed Han" yazılmıştır. Bu mücevher Sultan I. Ahmed tarafından Hz. Muhammed'in kabrine gönderilmiştir -ed.n.

Memluk sultanları yukarıda değinilen pirinç parmaklığı inşa ettirdikleri gibi yalnızca peygamberin kabrindeki sapkınlıkları, kurallara uymayan davranışları engellemeleri için değil, aynı zamanda Yemen'deki Zeydi Şii imamların Medine'nin kutsal alanları üzerindeki hak iddialarına karşı bir tedbir olarak da hadım muhafızları takviye ettiler. Zeydi imamları Memluk sultanlarına karşı sadece ideolojik bir meydan okuma ortaya koymakla kalmıyor, aynı zamanda Mekke ve Medine'deki Memluk kontrolüne karşı da sürekli bir askeri tehdit oluşturunuyordu ve 14. yüzyıl başlarında Mekke'yi neredeyse ele geçireceklerdi. Memluk sultanları Zeydi tehdidine ek olarak, Haremeyn bölgesinde meskûn İsmaili Şii nüfusun dinmek bilmeyen etkisine de karşı koymaya çalışıyorlardı.

Osmanlılar da Şiilerden gelen benzer meydan okumalarla karşı karşıydı. İsnâaşerî Safevî İmparatorluğu'nun İran'da otoritesini kurduğu ve Irak'ta da askeri olarak Osmanlılara meydan okuduğu 16. ve 17. yüzyıllar boyunca, Safevî bölgelerinden gelen Şii hacılar kabir alanının güvenliğine yönelik potansiyel tehditler olarak görülüyorlardı. Aynı dönemde Yemen'deki Zeydi Şii İmam ayaklanması (bir Zeydi İmamlar hanedanının kurulmasına ve Osmanlıların Yemen'den sürülmesine neden olacaktır) Haremeyn'e yönelik Zeydi tehdidini aniden yeniden canlandırdı. Bu, hadım muhafızların önemini daha da belirginleştirmiş olmalıdır. Safevî İmparatorluğu'nun çökmesinden yüz otuz yıl sonra ve Osmanlıların Yemen'i yeniden işgal etmesinden yirmi yıl önce, yani 19. yüzyıl ortalarında bile Sir Richard Francis Burton, peygamberin kabrini ziyaret eden Şiilerin Ebubekir ve Ömer'in kabirlerine çöp atmaya kalkıştıklarını anlatır. Göz korkutucu türbedar ağalar böylesi davranışlara karşı bir denetim unsuru olarak hareket etmiş olmalıdır; gerçekten, Burton karşılaştığı ağaların kötü niyetli olduğunu düşündükleri kişileri değneklerle dövdüklerini tasvir eder.

İstisnai durumlar bir tarafa bırakılırsa, sadece türbedar ağaların peygamberin kabrinin bulunduğu odaya girmelerine izin veriliyordu. Bunlar uygun gördükleri yabancıları veranda ile kabir odası arasındaki geçide alıyorlardı; Burton bunun genellikle ciddi miktarda bir para ya da değerli bir hediye karşılığında yapıldığını ima eder. Cami ve kabir hazinesi de bu geçit-teydi; daha 8. yüzyıl başlarında Şam'daki Emeviyye Camisi'nde de görülen

bu çok eski uygulama, hazineyi, niteliği gereği en sıkı bir şekilde korunan ve bu yüzden çevredeki alana göre daha güvenli olan en içteki özel yere koymaya dayanıyordu. Memluklar 13. yüzyıl Medine'sinin çoğunlukla muhalif ahalisini kontrol altında tutmak için peygamberin kabrine bu sınırlı giriş siyasetini kurumsallaştırmışlardı. Osmanlı dönemi itibariyle hadım muhafızlığı bir çeşit mukaddes kurum haline gelmişti; bu uygulama, Suudilerin 20. yüzyıl başlarında Haremeyn'i ele geçirmelerine kadar terk edilmeyecekti; geriye kalan türbedar ağalar da o zaman emekli edildiler.

Türbedar Ağaların Sayıları ve Görevleri

Haremeyn'ü's-Şerife'nin'de istihdam edilen türbedar ağaların sayısı, İstanbul'daki Osmanlı saray-ı hümayûnunda istihdam edilenlerden çok daha azdı: Burton Medine'deki Mescid-i Nebevi'de ve kabirde yüz yirmi ve Kâbe diye bilinen kutsal küp şeklindeki yapının bulunduğu Mescid-i Haram'da yaklaşık seksen hadım bulunduğunu bildirir; buna karşılık, 16. yüzyıl sonları itibariyle Topkapı Sarayı'nda bu sayının on katı kadar hadım bulunuyordu. Memluk Sultanlığı Kafkaslar, doğu Afrika ve güney Hindistan'dan gelen karışık bir hadımlar topluluğu istihdam ederken 17. yüzyıl itibariyle türbedar ağaların büyük ölçüde Afrikalı oldukları görülür. Sarayda olduğu gibi peygamberin Medine'deki kabrinde de bir hadımlar hiyerarşisi mevcuttu. Bu hiyerarşinin zirvesinde "şeyhülharem" bulunurdu ve bütün türbedar ağaları atama ya da görevden alma yetkisi vardı. Onun hemen altında Mescid-i Nebevi'nin ve kabrin maliyesiyle ilgilenen bir hadımlar grubu bulunuyordu; bu, bir baş hazineci ve onun yardımcısını, bir dizi kâtip ya da muhasibi içeriyordu. Türbedar ağaların çoğu cami ve kabir çevresindeki fiziki görevlerle istihdam edilmişlerdi. Bunların en yüksek rütbelisi caminin kapıcısı olarak çalışırdı, onun hemen altındaki camiye süpürürdü, en düşük rütbelisi ise sahici bir güvenlik görevlisi gibi çalışır, camide uyuyanları yakalayıp döver, cami ve kabir bölgesinden çöpü, süprüntüyü ve yabancı maddeleri dışarı atardı.

Bir başka ağa grubu da kabrin önündeki "ağalar sundurması"nda oturur ve bir yandan iyi niyetli olanların aşırı heyecana ya da coşkuya ka-

pılmamalarını temin ederlerken bir yandan da kabre gelen kötü niyetli ziyaretçileri uzaklaştırırlardı. Beşir Ağa da, şeyhülharem olmasına rağmen seremoni ve yıldırma amacıyla “ağalar verandası”nda oturmuş olmalıdır; verandada çevresini saranların çoğunun türbedar ağaları birliğinin daha küçük rütbeli, özellikle de Şiiler ve diğer muhaliflerden gelecek fiziki şiddet tehdidini ya da sadece kabir odasına girmek veya en azından peygamberin manevi atmosferinden yararlanmak için ona mümkün olduğunca yakın olmak isteyen her çeşit gönülden Müslümanın aşırı fiziksel coşkunluklarını bertaraf edebilecek kadar genç ve güçlü mensupları olmalıydılar.

Kabir Örtüsü

Türbedar ağalar başka şeylerin yanı sıra peygamberin kabrinin, çok daha küçük ölçekli olsa bile Kâbe örtüsüne benzeyen işlemeli bir örtüyle örtülmesinden de sorumluydular. Her iki örtü de Haremeyn’e her yıl masraflarını Osmanlıların karşıladığı iki dev hac kervanından oluşan, biri Kahire’den, diğeri de Şam’dan hareket eden Surre Alaylarıyla getiriliyordu. Kâbe örtüsü her yıl Mısır kervanıyla gelirken, peygamber kabrinin örtüsü ise Şam’da işleniyor ve Medine’ye Şam kervanıyla taşınıyordu. Coşgunlukla pahalı siyah kumaştan yapılan ve altınla yazılmış Kuran ayetleriyle süslenen Kâbe örtüsünden farklı olarak peygamberin kabir örtüsü siyah, yeşil ya da mor olabiliyordu ve genellikle zikzak satırlar halinde düzenlenmiş beyaz ya da sim iplikle yazılmış yazılarla süslüydü. Kâbe’nin örtüsü gibi bu da her yıl son derece özenle hazırlanıyordu, değiştirildiği zaman da eski örtü türbedar ağalara, Mescid-i Nebevi’nin diğer çalışanlarına ve hacılara dağıtılacak parçalar halinde kesiliyordu. Hac mevsiminde bir grup ağa sandukayı yeni bir örtüyle örtmek için geceleyin kabir odasına girerdi; rivayete göre bunlar görevlerini yerine getirirken “sandukadan akan doğaüstü nurla” (Burton 1893, c. 1, s. 321-2, n. 2) kör olmamak için yüzlerini peçeyle kapatırlardı.

Saray Ağaları ve Türbedar Ağalar

Memluk idaresinde türbedar ağaların başı genellikle Memluk saray hizmetinden gelen kıdemli biri olurdu; gerçekten, Memluk sultanlarının sarayının bulunduğu Kahire’deki kaleden peygamberin kabrine hareket,

söz konusu hadım açısından bir çeşit manevi yükseliş olarak görülürdü. Bu bağlamda Avrupalı gözlemcilerin Medine’de hizmet eden Osmanlı hadımlarının –genellikle Afrikalı ve bazen de Kafkasyalı köle kızlardan oluşan– karıları olduğunu bildirdiklerini aktarmaya değer. Oysa saray ağalarının karıları yoktu. Bu, türbedar ağaların Medine’ye “yükselmek” suretiyle hadımlıklarını da mecazi olarak aşmış olduklarına işaret ediyor olabilir. Her halükârda saraydan kabir hadımlığına gidiş düzeni, Osmanlılar Haremeynü’ş-Şerife’nin kontrolünü ele geçirmeden önce gayet iyi oluşturulmuştu; İstanbul’daki saray-ı hümayûnda bulunan aşağı rütbelerden harem ağalarının da bazen Medine’ye atandıkları görülmektedir.

Altıncı bölümde değinildiği gibi, 17. yüzyıl sonlarının darüssaade ağası Yusuf Ağa Medine’ye atanan ilk Osmanlı darüssaade ağasıydı; ne var ki bu görevini ancak Kahire’deki dört yıllık bir sürgünden sonra almıştı. Dolayısıyla Mısır, muhtemel şeyhülharem için hâlâ İstanbul ile Medine arasında bir ara istasyondur. Bu durum kuşkusuz ki büyük ölçüde Mısır’ın Haremeyn ile devam etmekte olan “özel ilişkisi”nin sonucuydu; her yıl Mısır’da iki büyük hac kervanı düzenleniyor ve Haremeyn’in hububat ihtiyacı da buradan sağlanıyordu. Haremeyn dini vakıflarının eski sorumluları olarak sürgündeki darüssaade ağalarının statüsü de bunların sık sık Kahire’den Medine’ye gönderilmelerinde bir rol oynamış olmalıdır. Bununla beraber, Memlukların eskilere dayanan Kahire’den Medine’ye hadım gönderme geleneği kalıcılığını da olabilir. Ne var ki bu hadımlar şimdi genel olarak Topkapı Sarayı haremının eski hadımlarıydılar. Ancak Beşir Ağa’nın durumu her halükârda, daha darüssaade ağası olmadan şeyhülharem olarak hizmet etmiş olmasından ötürü kendine özgüydü. Bu duruma bir daha rastlanmayacaktı.

Medine’de Köprülü İslahatları

Şeyhülharem, Haremeyn için tahsis edilmiş vakıf iratlarının amacına uygun harcanmasını temin eden, darüssaade ağasının “mahalde bulunan adamı” olarak görev yaptığı için onun mali işlevinin en önemli rolü olduğuna inanmak için nedenler vardır. 17. yüzyıl sonlarında türbedar ağaların hiyerarşisi Topkapı Sarayı ağaları hiyerarşisine paralel olduğu

için, Köprülü ıslahatlarından sonra darüssaade ağasının hemen altında hazinedar-ı şehriyarinin bulunması gibi, şeyhülharemin hemen altında da bir muhasipler ekibi bulunuyordu. Bu koşullarda eski darüssaade ağası, ideal bir şeyhülharem haline geliyordu; zira hem Haremeyn vakıflarını denetlemiş hem de hazinedar-ı şehriyari olarak hizmet etmiş olduğundan gerekli idari ve mali tecrübeye de sahipti. Gerçekten de, sürgün edilen darüssaade ağalarını yeniden Medine'ye atama âdeti Köprülü veziriazamlarının ıslahatlarının doğrudan bir sonucuymuş gibi görünmektedir. Yukarıda değinilen Yusuf Ağa, 1691'de şeyhülharemlik görevine atanan sürgündeki ilk darüssaade ağası olmuştu. Yusuf Ağa, Köprülü ıslahatlarının bütün hızıyla sürdüğü sırada darüssaade ağası olarak hizmet etmişti ve bu örnekten sonra peygamberin kabrinde muhafızlık yapan türbedar ağaların önderliğini üstlenmek, sürgündeki darüssaade ağaları için rutin hale gelmişti. Gerçekte bu yenilik, Yusuf'un Medine'ye atanması sırasında veziriazam olarak hizmet eden, Köprülü Mehmed Paşa'nın küçük oğlu Fazıl Mustafa Paşa'nın fikri olabilir. Bu yeni kariyer yolu, Haremeyn'ü Şerifeyn üzerinde merkezi otoritenin denetimini son derece artırırken, görevdeki darüssaade ağası ile Mısır'da sürgünde bulunan harem ağaları topluluğunu ve Medine'deki türbedar ağalarını birbirlerine bağlayan ilişkiyi de güçlendirmiş olmalıdır.

Dahası şeyhülharem, Arap Yarımadası'nda Köprülü veziriazamlarının özellikle değer verdiği bir çeşit siyasi rol de oynayabiliyordu. Hicaz'ı Osmanlılar adına idare eden Mekke şerifine göz kulak olabiliyordu. Mekke şerifi, Hz. Muhammed'in soyundan gelen bir ailenin mensubuydu. Birbirine rakip talipler arasında bu görevi almak için ortaya çıkan çatışmalar Osmanlı tarihinde oldukça yaygındı ve bunun Yemen yollarındaki Osmanlı birliklerinin veya Osmanlıların Zeydi imamlar tarafından 1636'da Yemen'den çıkarılmasından sonra hac kervanlarını koruyan birliklerin başını ağrıtmaları ender rastlanan bir durum değildi. Eğer şeyhülharem çeşitli şerif adayları arasında barışa ve genel olarak da Haremeyn'de istikrara katkıda bulunabilirse, Haremeyn'in dini vakıfları ve saltanat hazinesi gibi hac yolları da bundan fayda görürdü. Bu noktada harem ağasının, şeyhülharemin ve Köprülü ıslahatçılarının gündemleri iç içe giriyordu.

Medine görevi Beşir Ağa'nın, aralarında zengin ve etkili kervan tacirleri ile yerel tacirlerin de bulunduğu Medine önde gelenleri arasına katılmasını sağlamış olmalıdır. Şeyhülharemin Medine'de, Mescid-i Nebvi'den ve peygamberin kabrinden tamamen ayrı bir yerde görevlerine yoğunlaştığı bir konutu olmalıydı. Gerçekten Medine'de kabir alanının görevli bu kadar çok hadım türbedarın bulunması, Kahire'deki sürgün hadımların mahallesinden çok da farklı olmayan bir hadım mahallesinin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Medine'nin hadım mahallesi kabir alanının kapılarından birinin yanında bulunuyordu ve şeyhülharemin konutu da mahallenin girişindeydi.

Beşir Ağa'nın Medine'deki varlığı hac yolculuğuna egemen olan Mısır önde gelenleriyle, özellikle de (bir sancakbeyine denk) *bey* rütbesindeki hac kumandanı ve Kahire'den Mekke ve Medine'ye gelen kervan yolunu korumakla sorumlu yeniçeri ağalarıyla ilişkilerini de güçlendirmiş olmalıdır. 1715 itibarıyla bu ağalar Fikâri hizbinden kaynaklanan Kazdağlı hanesinin mensuplarıydılar. Bu haneyi, 17. yüzyılda Beşir Ağa'nın hamisi olduğunu varsaydığımız Defterdar İsmail Bey ve kayınbabasıyla ilişki içinde Mısır'a egemen olan yeniçeri kethüdası kurmuştu. Kazdağlılar, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerine 16. yüzyılda giren Yemen kahve ticaretinden servet yapmak için Mısır liman gümrüklerine ve Kızıldeniz taşımacılığına egemen olmuşlardı ve hac yolunu da kontrol ediyorlardı. Mısır'da sürgünde bulunan darüssaade ağalarının bu ticaretten, önemli yatırımlar yapacak kadar büyük çıkarları bulunduğundan, Beşir Ağa'nın da şeyhülharemlik görevi sırasında hac yolundaki kahve taşımacılığından kazanç sağladığını kabul etmek mantıksız olmaz.

Bu bağlamda, 1730'larda bir Kazdağlı hanesi liderinin terekəsi çok dikkate değer. Bu adam Mısır'daki yeniçeri bölüğünün kethüdası olmuş ve 1736'da hac kervanının serdari olarak atanmıştı. Üç yıl sonra, Kahire'nin hemen doğusundaki ve hac kervanının Sina'ya doğru hareket ettiği Birketü'l-Hac'da kamp kurmuşken bir tür solunum yetmezliğinden –bu rahatsızlığının aynı yılın başlarında efendisinin öldürülmesine tanıklık etmenin şokuyla ortaya çıktığı söylenir– öldü. Terekəsi vilayetin bürokratları tarafın-

dan hazırlandı ve Kahire şeri mahkemesi arşivlerinde saklandı. Bu terekeye göre Kazdağlı lideri “harem-i hümayûn hadımı Beşir” diye birini müntesipleri arasında sayıyordu. Bunun, Kazdağlı liderinin sivrilişinden önce darüssaade ağalığına atanan bizim Beşir olması mümkün değil gibidir; dolayısıyla bu atıf başka bir darüssaade ağasına, muhtemelen göreve 1752’de gelen ve üç yıl sonra Kahire’ye çekilerek –artık seçkin konutların merkezi olarak Birketü’l-Fil’in yerini alan– Ezbekiye’de bir konağa sahip olduğu görülen Beşir adındaki üçüncü darüssaade ağasına yapılmış olmalıdır. Onun adının Kazdağlı liderinin terekesinde geçmesi, bir Kazdağlı stratejisini, ya da hatta Mısır önde gelenlerinin genel bir stratejisini yansıtır olabilir: sarayla genel olarak iyi ilişkiler geliştirmek üzere bir harem ağasına ve özellikle de görevdeki darüssaade ağasına hami olmak. Tereke ayrıca, Kazdağlı liderinin Kızıldeniz kahve ticaretiyle yoğun ilişkisini de gözler önüne serer; bu ticaretten aralarında “diğer” Beşir Ağa da olmak üzere müntesipleri de kâr ediyor olmalıydı. Bu ticari menfaatler harem ağalarının bu haneye mensubiyetinin getirdiği bir ek menfaat olmalıdır.

HAREM-İ HÜMÂYÛNUN DARÜSSAADE AĞASI

Beşir Ağa, darüssaade ağası olarak harem-i hümayûnun başına getirilmeden önce peygamberin Medine'deki türbesinde şeyhülharem olarak hizmet eden tek Osmanlı darüssaade ağasıydı. 1716'da Medine'den saraya çağrıldı ve darüssaade ağalığına atandı. Bu sırada 60'lı yaşlarında olmalıdır; bu durum uzun bir saray kariyerinin zirvesi olarak darüssaade ağalığı görevine, hayatın görece geç bir döneminde gelindiğini göstermektedir. Hacı Beşir Ağa'nın darüssaade ağalığı öncesindeki hayatı da, hem Medine'deki hizmetiyle hem de uzun yıllar sürgün oluşu nedeniyle sıra dışıdır.

İSTANBUL'A DÖNÜŞ

Beşir Ağa Medine'den İstanbul'a dönmek için, 1717 başında Kahire'ye giden bir hac kervanına katıldı ve orada Nisan ayına kadar iki ay daha bekledi; esas deniz mevsimi güz ve bahar aylarında olduğu için bu kararı çok yerindeydi. Aynı yıl hacca da gitmişti. Daha önce bir ya da daha fazla hac ziyareti yapmıştı, "hacı" unvanını bu ziyaretlerden biriyle almış olmalıdır. Kahire'ye vardıktan sonra imparatorluk başkentine gidecek bir gemi bulmak üzere Nil üzerinden İskenderiye'ye inmiş olmalıdır. O yılın hacacı kasım ayında olmuş ve darüssaade ağası olarak atandığına dair saltanat fermanı da ayın sonunda Beşir Ağa Mekke'deyken ulaşmıştı. Vekili Hasan Ağa, onun Kahire'deki kısa molası sırasında Birketü'l-Fil'deki konağını dini bir vakfa bağışladı.

Beşir Ağa'nın Mısır'dan ayrılışı ve İstanbul'a varışı, Mısır'ın yeni valisinin vilayete ulaşmasına veya veziriazamın askeri bir zaferden dönmesine eşlik edecek türden bir tören alayına yol açmış olmasa da, bir ölçüde tören gerektiren önemli, resmi bir olaydı. Bir yandan Mısır valisi ve önde gelenleri, diğer yandan da sultan ve veziriazam yeni darüssaade ağasının seyir halinde olduğunu çok iyi biliyorlardı. Bir önceki yüzyıl boyunca doğu

Akdeniz’de böyle bir yolculuk, havanın değişken olmasından çok Roma Katolik mezhebinden korsanların, özellikle de, o sırada hâlâ Venedik idaresindeki Girit’i bir üs olarak kullanan Malta Sen Jean Şövalyelerinin saldırı riski yüzünden tehlikeliydi. Gerçekten de 1644’te St. Jean Şövalyeleri, Mısır’a sürgün edilmiş bir darüssaade ağasının gemisine saldırarak onu şehit etmişlerdi. Bu olayın Osmanlıların Girit’i fethetme girişimlerini teşvik ettiği iddia edilir. Nitekim ilk girişim 1644’te başladı ve KöprülÜ ailesinin ikinci veziriazamının komutasındaki birlikler nihayet 1669’da Kandiye’yi (bugünkü Heraklion) ele geçirene kadar yirmi beş yıl boyunca bu çaba devam etti. Bu fetih, daha sonra sürgüne gönderilen hadımların ve diğerlerinin yolculuklarını çok daha güvenli hale getirdi.

Beşir Ağa’nın kalyonu Çanakkale Boğazı’ndan Marmara Denizine girdikten sonra Sarayburnu’na demirlemiş olmalıdır. Aralarında düşük rütbeli harem ağalarının da bulunduğu çeşitli saray görevlileri kalyonu burada karşılamış olmalıdır. Uygun tören esvaplarını giymiş olan yaşlı ağa gemiden inmiş ve yakındaki saraya gitmek üzere bir ata binmiş olmalıdır.

HAREME DÖNÜŞ

Topkapı Sarayı haremi saray surları içinde kapalı bir şehre benzer; kendine özgü yerleşim planı, sosyal hiyerarşisi ve kültürü vardır. 1717 itibariyle kara ağalar uzun süredir kendileri için düzenlenmiş, az çok harem içindeki kadınlar bölmesini saran yaşadıkları ve çalıştıkları bir ortamda kalıyorlardı. Aşağı rütbelerden ağalar burada koğuş benzeri odalarda kalırlarken darüssaade ağası ayrı bir dairede oturuyordu. Ağalar, kendileri için harem alanı içinde özel olarak inşa edilmiş bir mescitte³ namaz kılıyorlardı.

Beşir Ağa, sadece dört yıl önce gözden düşmüş biri gibi sürgüne gönderildiği yere adeta zafer kazanmış gibi dönmeyi tuhaf bulmuş olmalıdır. Kahire’den yanında getirdiği maiyetiyle ve kendisini Sarayburnu’nda selamlayanlarla çevrili olarak, ahalinin dilekçe vermek üzere toplanmasına izin verilen bab-ı hümayûndan, sarayın birinci avlusundan ve sonra da iki tarafında iki sivri uçlu kule bulunan Topkapı’nın kendine has babüselam girişinden at üzerinde geçmiş olmalıdır. Artık, yeniçerilerin ve yüksek mev-

3 Ağalar Camii –ed.n.

kilerdeki yabancıların adım atabildiği ama sıradan insanların genellikle hoş karşılanmadığı ikinci avlunun içindeydi. Atı hafifçe sola, ikinci avlunun batı tarafındaki devasa harem yerleşiminin kara ağalar girişine doğru sapacaktı. Bu epeyce mütevazı kapının baltacılar koğuşunun girişine bitişik olması tesadüf değildir; zira baltacılar, geleneksel olarak darüssaade ağasına yakın bir saray askerleri birliğiydi.

Beşir Ağa hadımın girişinden geçtikten sonra, atla girenlerin inmesi için özel yapılmış bir biniş taşının bulunduğu “Kara ağalar Avlusu”nda atından inmiş olmalıdır. Bu avlunun solunda kıdemsiz harem ağalarının, içinde bir toplanma odası, kahve odası ve birkaç oturma odasıyla, bunların üzerindeki küçük yatak odalarının bulunduğu iki katlı koğuşu vardı. Bütün yerleşim koridorun sonundaki tuğla döşeli bir ocakla ısıtılıyordu. Bu yaşama alanlarının bir tarafında da harem ağalarının kullandığı küçük mescit bulunuyordu.

Kıdemsiz ağaların koğuşunun ilerisinde şehzadegân mektebi ile Beşir Ağa’nın sonraki otuz yıl boyunca yerleşeceği darüssaade ağasının dairesi vardı. Mektep ve darüssaade ağasının dairesi yakından ilişkiliydi; zira darüssaade ağası, harem kadınlarının olduğu gibi şehzadelerin de ilk eğitimlerinden sorumluydu. Bir şehzade yaklaşık beş yaşındayken, şehzadelerin 17. yüzyıl başlarından beri geleneksel olarak kaldıkları “Kafes”ten, sultanın seçtiği bir öğretmen tarafından eğitilmek üzere darüssaade ağasının dairesinin yanındaki mektebe getirilirdi. Şehzade 11-13 yaşlarında sünnet edildikten sonra artık mektepte kalmaz, ama bir çeşit öğretmen-hane idarecisi olarak harem ağalarından biriyle birlikte “Kafes”teki kendi hanesine sahip olurdu. Bu anlamda Osmanlı haremının ağaları da, Memluk Sultanlığı kışlarında genç memlukların eğitiminden sorumlu hadım ağalarına benzer görevleri üstlenirlerdi.

Beşir Ağa’nın yeni dairesinde yatak odası, ayakyolu, kahve ve tütün odalarından oluşan bir dizi küçük oda bulunuyordu. Belli ki harem ağaları da Osmanlı toplumunun kahve tiryakiliğini paylaşıyorlardı; kahve, 16. yüzyılda Yemen’den getirilmişti ve Mısır sürgünü harem ağaları buna büyük yatırım yapmışlardı. Harem ağalarının tütün içiyor olmaları da şaşırtıcı değildir. Kahvenin Yemen’den gelişinden kısa süre sonra Yeni Dünya’dan ge-

len tütün de aynı ölçülerde yaygınlaşmıştı ve özellikle askerlerle saray muhafızları arasında çok tutuluyordu. Kanuni Sultan Süleyman döneminden minyatürler, saraydaki yeniçeri ağalarını uzun çubuklar tutarken gösterir.

Kara ağalar avlusunda, darüssaade ağası dairesinin karşısında, dört yıl önce Kıbrıs'a sürgün edilmesine kadar Beşir'in uhdesinde bulunan hazine-nedar-ı şehriyarinin dairesi bulunuyordu. Bu dairelerin yanında da sultanın musahib-i şehriyarisinin dairesi vardı; musahib-i şehriyari rütbesi, hazinedar-ı şehriyari rütbesinin hemen altındaydı. Büyük olasılıkla Beşir de geleceğin Sultan III. Ahmed'i üzerinde büyük bir etkide bulunduğu 1690'ların sonlarında ve 18. yüzyılın ilk yıllarında bu dairelerde kalmıştı. Beşir'in darüssaade ağası olarak uzun süren görevi boyunca bu iki görevde de himayesine aldığı ağalar bulunuyordu.

Kara ağalar avlusunun sonunda haremın girişı ve hemen bunun arkasında da valide sultanın, darüssaade ağasının dairesinden çok daha geniş dairesi vardı. Bu daire, Beşir Ağa 1717'de saraya döndüğünde, III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah iki yıl önce ölmüş olduğundan boş duruyor olmalıydı. Dahası, Beşir'in Kıbrıs'a sürgününden beri iki farklı darüssaade ağası da gelip geçmişti.

VEZİR SEÇTİRME GÜCÜ

Gülnuş Emetullah'ın ölümü Sultan III. Ahmed'in en yakın danışmanları arasında Beşir Ağa'nın şimdi doldurma fırsatı bulduğu bir boşluk yaratmış olabilir. Beşir Ağa artık, otoritesine meydan okumayacaklarından emin olduğu saray görevlileri arasından veziriazamlık görevi için uygun olanları da seçiyordu. Beşir'in darüssaade ağası olarak göreve geldiği sıradaki veziriazam, daha önce nişancıydı. Yani 18. yüzyılın askeri hiyerarşiden çok saray bürokrasisi yoluyla yükselen yeni eğilimini temsil ediyordu. Beşir Ağa bu yükselme yolunu izleyen veziriazamları terfi ettirmiş olsa da, darüssaade ağası olarak atandıktan sonraki yıl böyle bir veziriazamı azlettirmek için manevralara da girişti. Sonra da, orta Anadolu şehri Nevşehir'den gelmiş ve kısa süre önce III. Ahmed'in kızıyla evlenerek sultanın damadı unvanını kazanmış bir bürokrat olan Nevşehirli İbrahim Paşa'yı veziriazamlık görevine terfi ettirerek ne kadar etkili olduğunu kanıtladı.

Nevşehirli İbrahim, daha şehzadelik dönemindeyken III. Ahmed'in çevresinde yetişmişti; Ahmed 1703'te tahta geçtiğinde İbrahim de darüssaade ağası Küçük Abdurrahman Ağa'nın ve sonra da, Beşir'le birlikte 1713'te Kıbrıs'a sürgüne gönderilecek olan Uzun Süleyman Ağa'nın kâtipliğine atandı. Kendisi de birkaç yıl önce saraydaki mücadelelerin bir sonucu olarak Edirne'ye sürgün edilmmişti. 1715'te III. Ahmed'in lütfunu kazandı, önce güney Yunanistan'ın Venedik'ten geri alınmasına, sonra Habsburglara karşı başarısız Belgrad savunmasına katıldı. 1718'de Osmanlılarla Habsburglar arasındaki Pasarofça Anlaşmasına yol açan barış görüşmelerinin yapılması için sultanı ikna eden de esas olarak oydu. Büyük ölçüde bu diplomatik başarısı sayesinde veziriazamlığa atanmıştı.

LALE DEVRİ

Nevşehirli İbrahim Paşa, 1718'den 1730'a kadar süren ve Osmanlı saray kültüründe lale devri denilen açılımı başlatan kişi olarak övülür. Bu dönem batı Avrupa ve özellikle de Fransa'yla ticari ve kültürel ilişkilerin yoğunlaşmasıyla dikkati çekiyordu. Bu ilişkiler Pasarofça Anlaşmasını izleyen görece huzurlu bir ortamda başlamıştı ve bu yıllarda saray Nevşehirli İbrahim'in başlıca temsilcisi olduğu ıslahatçı, "savaş-karşıtı" bir hizbin egemenliğindeydi.

Bu dönemde Nevşehirli İbrahim Paşa, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'yi özel elçisi olarak XV. Louis'nin egemenliğindeki Paris'e gönderdi. ("Güneş Kral" XIV. Louis, 1715'te ölmüştü.) Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Osmanlı saray çevrelerinde müzmin bir Fransız hayranı olarak biliniyordu. Aslında bu dönem adını, 18. yüzyıl başı Osmanlı seçkinlerinin Fransa'nın Marsilya Limanı'ndan ithal edilen lalelere düşkünlüğünü anlatan ünlü geç Osmanlı tarihçisi Ahmet Refik Altınay'ın 1915'te yayınlanan *Lale Devri* kitabından aldı; tarihin garip bir cilvesidir ki 17. yüzyıl boyunca Osmanlı lale soğanlarının Avrupa'ya yoğun ihracı, Hollanda'nın ünlü lale yetiştiriciliğinin temeli olmuştur.

Fransa, yayılcı Habsburglara karşı bir engel olarak gördüğü Osmanlılarla 16. yüzyıldan beri avantajlı ilişkiler geliştiriyor ve Topkapı Sara-

yı'na çok miktarda lüks eşya gönderiyordu; bunlar arasında masa saatleri ve aynalarla, saraya giren ilk Avrupa tarzı sandalye ve koltuklar olan XV. Louis tarzı mobilyalar da bulunuyordu. İtalyan şehirlerinde üretilmiş aynalar da benzer şekilde saraya gönderiliyordu. Fransız ve İtalyan ustalar, bilhassa III. Ahmed'in hareme kendi yemek odası olarak eklediği "Yemiş Odası"nı tezyin etmek için çağırılmışlardı. Bu odanın duvarları, üzerlerinde gerçekçi olarak resmedilmiş ölü doğa tarzında meyve resimleri bulunan panellerle kaplanmıştı. Böylesi bir tarz, birkaç yıl öncesine kadar düşünülemezdi. Bu arada sultan ve veziriazam Haliç ve Boğaziçi boyunca küçük köşkler yaptırdılar. Bu köşkerin en ünlüsü Aynalıkavak Kasrı'ydı.⁴ Öte yandan batı Anadolu'nun yerel ileri gelenleri kendi gösterişli konutlarını tezyin etmeleri için Fransız ve en çok da İtalyan ustalar tutuyorlardı. Kısaca, Fransız ve İtalyan işçiliği hem Osmanlı sarayında hem de yerel Osmanlı seçkinleri arasında bir statü sembolü haline gelmişti. Bu gelişmelerin sonucu olarak, Topkapı Sarayı arşivlerinde saklanan dönemin harem ağası terekelerinde çok sayıda Avrupa tarzı saatler de görülmeye başlandı.

Surname

Bu ortamda III. Ahmed ve veziriazamı yeni bir saray şairleri kuşasına da hamilik ediyorlardı. Saray ve köşkler, darüssaade ağası ile harem-i hümayûn kadınlarının da izlediği ve bazı durumlarda kendilerinin düzenlediği edebi toplantıların ve pahalı akşam eğlencelerinin sahnesi olmuştu. Bu ortam, 1720'de III. Ahmed için saray vakanüvisi Seyyid Vehbi'nin (ö.1736) hazırladığı ve saray nakkaşı Levni'nin (Abdülcelil Çelebi, ö. 1732) tam sayfa resimlerle donattığı *Surname*'de resmedilir. Bu eser, İstanbul'da, saraydan birkaç yüz metre ötedeki çayırık At Meydanı'nda yapılan gösterişli bir lonca alayını belgeler; eserde ayrıca III. Ahmed'in dört oğlunun sünnetini kutlamak için Haliç'teki Aynalıkavak Kasrı'nda yapılan havai fişek gösterileri ile başka eğlenceler de gösterilir. 1582 tarihli ve Sultan III. Murad için hazırlanan *Surname*'den beri böyle bir çalışma yaptırılmamıştı. Oldukça açıktır ki,

4 1715 Osmanlı Venedik Muharebesinden sonra Venediklilerin III. Ahmed'e hediye ettikleri değerli aynalar Haliç kıyısındaki Tersane Sarayı'nın çeşitli salon ve odalarına yerleştirilmiştir. Bu sarayın arazisinde I. Ahmed döneminde (1603-1617) inşa edilen Tersane Kasrı'na daha sonra Aynalıkavak Kasrı denilmeye başlanmıştır –ed.n.

III. Ahmed insanların, Osmanlı tarih ve edebiyatının en büyük eserlerinden bazılarının üretimine öncülük etmiş olan III. Murad ile kendisini karşılaştırmalarını arzu ediyordu. 18. yüzyıl *Surname*'sinde Avrupa resim tekniğinin etkisi, henüz olgunlaşmamış bir perspektif ile fazla koyu olmayan renkler biçiminde açıkça fark edilir. Bir dizi sahnede Avrupalı ziyaretçiler de izleyici olarak resmedilir; birkaç minyatürde ise kalabalığın arka sıralarında başları örtülü ve yüzleri peçeli olarak görülen harem kadınları vardır.

Dahası, hem Nevşehirli İbrahim Paşa hem de Beşir Ağa, *Surname*'de gayet iyi bir şekilde temsil edilmişlerdir. İki sayfalık bir kompozisyonda Beşir Ağa at üstünde resmedilmiştir. Yanında, sultanın arz odasının önündeki kapıda muhafızlık eden en yüksek rütbeli ak ağa babüssaade ağası da vardır. Beşir şişman bir adamdır, ergenlikten önce iğdiş edilmiş bütün hadımlar gibi yüzü sakalsızdır, uzun yenli beyaz bir gömleğin üzerine şarap rengi kürk astarlı bir kaftan ve zamanın saray görevlileri arasında popüler olan beyaz, uzunca bir külah giymektedir. Babüssaade ağası da benzer şekilde şişmancadır ve beyaz bir gömleğin üzerine haki yeşil bir kaftan giymektedir. İki ağanın yan yana at sürmesi ya bu tür alaylarda takip edilen âdeti yansıtmaktadır ya da ressamın bir aldatmacasıdır. İki ağanın çevresi, ak ağalar alayının diğer üyelerini ve çeşitli paralı askerleri kapsıyormuş gibi görünen geniş bir maiyetle sarılıdır.

Surname'nin son yapraklarından birinde, üç şehzade, her birinin kollarına birer vezir girmiş olarak, altı vezir tarafından sarayın dördüncü avlusundaki sünnet odasına götürülürken görülmektedir. Beşir Ağa önde yürümektedir, bu defa üzerinde yeşil bir kaftan ve kırmızı gömlek vardır. Sünnet odasında ise sultanın önünde eğilen veziriazamın yanında turuncu kaftan giyen Beşir Ağa görülmektedir. Öte yandan 16. yüzyıl *Surname*'sinde hiçbir harem ağası resmedilmemiştir; oysa 16. yüzyıl sonlarında tamamlayan I. Süleyman döneminin resmi saray vakayinamesinde harem ağaları görülmektedir.

I. MAHMUD'UN HÜKÜMDARLIĞI SIRASINDA BEŞİR AĞA

Lale devri ve III. Ahmed'in hükümdarlığı, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın veziriazamlığıyla birlikte 1730'daki büyük askeri isyan sonucunda sona erdi. Bu isyandan dikkat çekici bir şekilde burnu bile kanamadan kurtulmuş görünen Beşir Ağa III. Ahmed'in halefi Sultan I. Mahmud'un idaresinde darüssaade ağalığı görevine devam etti. Konumunda eğer bir değişiklik olduysa, bu da, veziriazamlık makamı üzerindeki denetiminin kuvvetlenmesinden başka bir şey değil gibi görünüyor. İsyan patlak verdiğinde 70'lerinin sonu ya da 80'lerinin başında olan Beşir Ağa, makamındaki son on altı yılını Osmanlı İmparatorluğu'nu kimin yöneteceğini belirlemekle, hatta bunu dikte etmekle geçirmiş gibidir.

PATRONA HALİL İSYANI, 1730

Sultan III. Ahmed'i deviren isyan Patrona Halil diye bilinen bir Arnavut paralı bahriye askeri tarafından kışkırtılmıştı. 18. yüzyıl itibarıyla paralı askerler ve düzensiz birlikler "klasik" tımarlı sipahilerin ve yeniçeri piyadelerinin yerini alarak Osmanlı ordu kuvvetlerinin temelini oluşturmuştu. Bunların hâkimiyeti hiçbir yerde, Osmanlı donanmasında olduğundan daha açık görülmez; Girit'in 1669'da Venediklilerden alınmasından beri her türden paralı asker vazgeçilmez hale gelmişti. Ancak Habsburgların 1718'de Belgrad'ı geri almalarından sonra ve bütün lale devri boyunca, Osmanlı devlet idaresini hâkimiyeti altına alan devlet erkânının barışçı diplomatik yöntemlerdeki ısrarı Osmanlı ordusunu görece atıl bir konuma ittiğinden bu paralı askerler giderek daha büyük hayal kırıklıklarına uğradılar.

Bu şartlarda devletten sabit bir geliri olmayan askerler –hatta sabit gelirleri olanlar bile– yaşamlarını sürdürebilmek için bir yandan da ticaretle uğraşmak zorunda kalmışlardı. Fransa ve diğer Avrupa ülkeleriyle sürdürülen barışçıl diplomatik ve ticari ilişkilerden rahatsızdılar. Bu yılların sanatı, edebiyatı, mimarisi ve eğlenceleri bu kesimlere müsriflik olarak gö-

r nm   ve onları rahatsız da etmiş olmalıdır. İmparatorluğun  eyh lislamlı ister Roma Katolik Habsburglar olsun, ister Ortodoks Ruslar olsun Hıristiyan düşmanlara karşı cihat politikasına d n lmesinden yanaydı. Üstelik Ruslar,  ar Büyük Petro ve ardılları Rusya İmparatorluğu’nu Kafkaslar’ın ötesine doğru geni letirlerken en büyük endişe kaynağı haline gelmişlerdi. Bu tavır, başkent ulemasının çoğu tarafından da payla ılıyordu. Veziriazam Nev ehirli İbrahim Paşa bu kesimlerin hedefi haline gelmişti. Sonuçta sara-ya karşı ayaklanmada, Patrona Halil adlı bir bahriye  efi (Patrona, İtalyanca “ ef” demek olan *patron*’dan gelir) bir paralı asker birliğinin başına geçti. Bunlar sultanın tahttan indirilmesini ve veziriazamın idamını istiyorlardı. Nev ehirli İbrahim Paşa bu azılı ayak takımı için hemen kurban edildi; III. Ahmed ise tacını, II. Mustafa’nın oğlu olan ye eni I. Mahmud’a devretti.

Beşir Ağa’nın Patrona Halil Ayaklanmasındaki rolünü ya da bu ayaklanmanın ona etkisini saptamak güçtür. Ne isyanın doğrudan katılımcıları arasındaymı , ne de isyancı saldırganlı ının hedefiymi  gibi görünmektedir. Saraydaki etkisinin boyutuna ve Nev ehirli İbrahim Paşa’yı veziriazam olarak (eğer kendisi se mediyse bile) onaylamış olmasına bakılırsa, isyandan tamamen zarar görmeksizin çıkmış olması ilgi çekici, hatta dahası   p- he uyandırıcıdır. Öte yandan Beşir A a yaygın şekilde ulemanın dostu ve Kuran ve hadis çalışmalarının destekçisi olarak tanınıyordu. Ulemanın Nev ehirli İbrahim Paşa’ya karşı dönmesine Beşir Ağa’nın g z yummu  olması pek  l  mümkündür; üstelik a a, bunların İbrahim Paşa’ya karşı olumsuz bir kanaat geliştirmelerini teşvik etmiş bile olabilir. Beşir A a bu sıralarda, ya ı idamına bir engel teşkil etmiyorsa da epeyce ya lanmı tı ve 75 ya da 80 ya larında olmalıydı. Her hal k rda böyle bir neticeye hiçbir zarar görmeden ulaşmak için gereken ustalık ve mahareti takdir etmemek güçtür. Bu bağlamda Beşir Ağa’nın darüssaade a alı ındaki halefinin, görünüşte kendi askeri kullarının ta kınlı ı nedeniyle idam edilmesinden önce görevde sadece altı yıl kalmış olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır.

I. MAHMUD

Her ne kadar Beşir A a, hayatta kalmayı başaran diğer saray görevlileriyle birlikte isyanı takip eden yıl Patrona Halil’in ve asi kuvvetlerinin

taleplerini kabul etmek zorunda kalmış olsa bile onların tarafında değildi. Asiler, saray mensuplarının şimdi idam edilmiş olan Nevşehirli İbrahim Paşa'nın görevde olduğu sırada açık hava eğlenceleriyle kendilerinden geçtiği Haliç ve Marmara Denizi'ndeki, saraya ait "zevku sefa mekânlarının" yok edilmesine nezaret ettiler. Ancak 1731'deki, muhtemelen İbrahim Paşa'nın dul karısının kıskırttığı bir çeşit karşı devrimden sonra, I. Mahmud'un ya-
lan çevresi asileri dizginlemek için tedbirler almaya başladı. Beşir Ağa, sa-
rayın eski saygınlığına kavuşturulmasında belirleyici oldu. Mahmud henüz haremde genç bir şehzadeyken onun eğitimine kişisel olarak nezaret ettiği için Beşir Ağa'nın Mahmud üzerindeki etkisinin III. Ahmed üzerindeki et-
kisinden çok daha büyük olduğu genellikle kabul edilir.

Eğer Beşir Ağa, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın veziriazamlığına rıza göstermiş, hatta bunu kolaylaştırmışsa, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın ida-
mının ardından veziriazamlık üzerindeki etkisi mutlak hale gelmiş olmalı. Avrupalı gözlemciler Beşir Ağa'nın, Patrona isyanından ve Nevşehirli İb-
rahim'in kaderinden önemli bir ders aldığına inanırlar: hiçbir veziriazama
çok uzun süre güvenilmemelidir ve veziriazamları mümkün olduğunca sık
değiştirmek en iyisidir. Buna uygun olarak, isyanın ardından gelen ilk vezi-
riazam görevde sadece üç yıl kaldı; onun halefleri ise birer yıl.

I. Mahmud'un Askeri Harekâtları

Beşir Ağa'nın dış politikaya bakışı, bu noktaya kadar epeyce belirsiz kalmıştır. Nevşehirli İbrahim Paşa'yla ve III. Ahmed sarayının barışçıl devlet adamlarıyla yakın işbirliği içinde çalışmış olmalıdır; ancak gene de bunlar daha askeri yöntemlere bağlı unsurlar tarafından azledilirlerken Beşir Ağa zarar görmeden kalmıştı. Askeri seferlere sefinden çok daha fazla kapılmış olan yeni sultanın idaresi altında da görevde kalmaya devam etmiş ve güçlenmişti.

Beşir'in, I. Mahmud'un askeri harekâtlarında neredeyse kesinlikle doğrudan bir rolü olmamış, yani, stratejinin planlanmasında ve görüşme-
lerde yer almamıştı. Ama bir yandan Haremeyn vakıflarının çıkarlarını ko-
rurken (ki bir darüssaade ağasının ilgi alanlarının daima başında gelir) eski bir veziriazamın atanmasında oynadığı rol, askeri ve diplomatik yetenekler arasındaki dengeyi ödüllendirme arzusunu doğrulamaktadır.

Mahmud'un askeri faaliyetleri kısmen doğrudan kontrolü altında olmayan faktörlerin etkisiyle sonuçlanmıştı. Osmanlıların doğudaki geleneksel düşmanı Oniki İmamcı Safevî İmparatorluğu, 1722'de Sünnî Afgan işgalcilerin yarattığı büyük tehlikeyle uğraşmaktaydı. On yıllık bir kargaşa ve belirsizliğin ardından Nadir Şah adında bir ordu komutanı Afganlardan iktidarı aldı ve Safevîler adına iktidar olma iddiasıyla, Osmanlı topraklarına karşı yayılmacı ve saldırgan bir sefere girişti. Sefer, Irak'taki Osmanlı güçleriyle, şimdiki İran Azerbaycan'ında ve Kafkaslar'da çatışmalara yol açtı. 1739'da Osmanlıların Nadir Şah'a yaptığı barış teklifinde İran Şiiiliğinin Sünniliğinin beşinci mezhebi olarak tanınması öneriliyordu (ilk dört geleneksel mezhep giriş bölümünde tartışılmıştı); ancak teklif hiçbir sonuç vermedi.

Hekimoğlu Ali Paşa

Buna karşılık Habsburg ve Rus cephelerinin durumu, o ölçüde karmaşık ve endişe verici değildi. Burada, muharebe meydanlarının kahramanlıklarıyla becerikli bir diplomasinin karışımı mükemmel sonuçlar vermişti. 1737'de Osmanlıların Bosna'nın kuzeyindeki Banya Luka'yı Habsburglardan geri almasını, Belgrad ve çevresindeki bölgelerin Osmanlı kontrolüne iade edilmesiyle sonuçlanan 1739 barış anlaşması takip etti ve Osmanlılar batı sınırlarında kırk yıllık bir barış dönemine girdiler. Barışın mimarlarından biri, Girit'teki beş yıllık sürgününden yeni dönen, Patrona Halil sonrasının ilk veziriazamı, Banya Luka fatihi Hekimoğlu Ali Paşa'ydı. Beşir Ağa, Hekimoğlu Ali'nin veziriazamlığında, sürgününde ve yeniden aktif hizmete çağrılmasında neredeyse kesin olarak belirleyici oldu.

Hekimoğlu Ali Paşa, Balkanlar'daki bu dikkat çekici askeri ve diplomatik zaferlerinden sonra Mısır valisi olarak iki yıl (1739-41) hizmet ettiği Kahire'ye gitti. Hemen ardından da, 1742'de altı aylığına veziriazamlığa çağrıldı. Beşir Ağa'nın ölümünden sekiz yıl kadar sonra da, 1754'te yeniden Mısır'a atandı ve iki yıl daha vali olarak hizmet etti.

Hekimoğlu Ali'nin Mısır'daki bu iki görevi, Beşir Ağa'nın Haremeyn vakıflarının iratlarının toplanmasıyla ilgili kaygıları konusunda çok şey anlatır. Bu dönemin Mısırlı vakanüvislerinden biri, Hekimoğlu Ali'nin Mısır'a vali olarak ilk atanmasını, 1737'de Banya Luka surlarının önünde

ordugâh kurduğu sırada gördüğü bir rüyaya bağlar: Mısırlı dört tasavvuf tarikatının kurucuları paşaya görünür ve eğer Mısır'a gitmeyi kabul ederse Banya Luka'yı ele geçireceğine dair söz verir. Aynı vakanüvis, Hekimoğlu Ali Habsburglarla kritik anlaşmanın imzalanmasından sadece birkaç ay sonra, 1739'da Kahire'deki kaleye yerleştiğinde, Kahire'nin önde gelenlerini toplayarak burada bir isyanı bastırmak ya da insanları öldürmek için değil, sadece, Mısır'ın, her şeyden önce Haremeyn vakıflarına borçlu olduğu, iratlarının toplanmasını sağlamak için bulunduğunu bildirdiğini iddia eder. Sadece üç yıl önce Haremeyn vakıflarının yüksek yerel müfettişlerinin (ki bunların Mısır'ın önde gelen ordu subayları ve sancakbeyleri olmaları rastlantı değildir) o zamanki valinin buyruğuyla suikasta uğramış olduklarına bakılacak olursa, Hekimoğlu'un sözleri büyük yankı yaratmış olmalıdır. Bu cinayetler, hazine-i hümayûnun bir dizi merhumun mülklerine el koymasına ve dini vakıfların dümenine yenilerini geçirmesine olanak veriyordu.

Mısır'ın ana irat kaynakları üzerindeki denetimlerini sürdürmeyi amaçlayan Kazdağlı hanesi liderlerinin hazineden ve Haremeyn'den bu iratları sık sık kaçırdığı 1730 ve 1740'larda bu tür taktiklere sık rastlanıyordu. Kazdağlı hanesi 17. yüzyıl sonlarında Mısır'a, Beşir Ağa'nın hamisi olduğu sanılan İsmail Bey'le ilişki içinde olan yeniçeri kethüdası tarafından kurulmuştu. Bu hane 18. yüzyılın ilk yıllarında Mısır'ın yeniçeri bölüğünü egemenliği altına almış ve 1730'lar itibariyle de Mısır'daki en etkili hane olarak ortaya çıkmıştı. Ancak suikast tertipleri, Osmanlı valisinin de iratlar için verilen mücadeleye katıldığı ve Kazdağlılar ile onların karşısındaki haneler arasında mevzi alıyor görüldüğü daha karmaşık bir duruma yol açmıştı. Hekimoğlu Ali Paşa, en azından bu vakanüvisi ilgilendirdiği kadarıyla, bu tür hizip çekişmelerinin dışında görünüyordu.

1754 itibariyle rakip hanelerin hakkında gelinmişti ve Mısır'da neredeyse mutlak bir Kazdağlı kontrolü vardı. Hekimoğlu Ali Paşa ikinci Mısır valiliği için Kahire'ye vardığında bu yeni gerçeklikle karşılaştı ve sözü edilen Mısır vakayinamesine göre, ilk gelişindeki gibi muzaffer bir komutan olarak karşılandı. Vakanüvisi ilgilendirdiği kadarıyla, Hekimoğlu Ali, Haremeyn'e karşı yükümlü olduğu iratları gönderen, iyi işleyen bir yerel hükümetle birlikte çalışıyordu. Onun Mısır valisi olarak iki kez atanması,

Beşir Ağa'nın ve halefinin gündemlerinde neyin önemli olduğunu açıkça yansıtmaktadır.

Hekimoğlu Ali Paşa tecrübesi, Beşir Ağa'nın, I. Mahmud'un hükümdarlığı sırasındaki eksiksiz siyasi nüfuzunun en somut örneğidir. Hekimoğlu'nun veziriazamlıktaki okuma yazma bilmediği söylenen, daha az yetkin bir devlet adamı olan halefi, Beşir Ağa'nın 1746'daki ölümüyle tam bir yıkıma uğramıştır.⁵ Yaşlı darüssaade ağası sadece veziriazamlığı kontrol etmekle kalmıyordu; Mısır ve Haremeyn'le bağlantılı olarak kendi gündemini hayata geçirmek üzere, bu makamın şimdiki ve önceki sahiplerini de beceriyle kullanıyordu. Beşir Ağa, saplantılı bir şekilde Haremeyn evkafı üzerinde yoğunlaşmış (ki darüssaade ağasının temel işiydi) sınırlı bir bakış açısına sahip olmakla da suçlanamaz. Hekimoğlu Ali Paşa'yı terfi ettirmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun jeopolitik çıkarları bağlamında daha geniş bir bakış açısına sahip olduğunu da gösterir. Beşir Ağa jeopolitik arena da I. Mahmud'un hükümdarlığı sırasındaki askerileşmiş yaklaşımlara taviz veriyor, ama mümkün olduğu yerde de hâlâ III. Ahmed'in eski "barış partisi"nin diplomatik gündemini izliyordu.

5 Seyyid Hasan Paşa (görev dönemi 1742-1746) –ed.n.

BEŞİR AĞA VE ARAP VİLAYETLERİ

HAC KERVANI VE ŞAM VALİLİĞİ

Osmanlı İmparatorluğunun Arap vilayetlerinde, en çok da önemli vilayet başkentleri Kahire ve Şam'da Haremeyn'e yapılan hizmetler ve hac kervanları yönetimi 18. yüzyılın ilk yarısında taraf tutulan meseleler haline geldi. Bu iki kent, Mekke ve Medine'ye yıllık hac kervanları gönderiyordu. 1708'de Şam valisi, Şam hac kervanı emiri olarak hizmet etmeye başladı; bu, yılın çoğunu ya kervanla birlikte hareket halinde ya da kervanın tedarikine nezaret edip hareketini hazırlamakla geçireceği anlamına geliyordu. Valinin yokluğunda eyaleti idare etmek için Şam'da kalan yardımcısı şimdi olağanüstü büyük önem kazanmıştı. Diğer yandan bu yeni görevler, valinin, sadece şimdiki Suriye'nin büyük çoğunluğunu değil, ama Lübnan'ı, Filistin'i ve şimdiki Ürdün bölgesini de kapsayan bütün Şam vilayetinde Osmanlı otoritesinin en görünür temsilcisi olduğu anlamına geliyordu.

Azemler

1720 ve 1770 arasında Şam valiliği ile Lübnan'daki Trablus ve Sayda sancakbeylikleri ve kuzey Suriye'deki Halep valiliği önde gelen yerel ailelerden Azemlerin hâkimiyetindeydi. Bu Sünni Arap ailenin Şam ve çevresinde derin kökleri vardı. Osmanlılar 1516'da Suriye'yi fethettiklerinde bunlar da belli ki Memluk Sultanlığı'na idareci olarak hizmet eden bölgede yerleşik bir aileydi. Bu aileden biri 17. yüzyılda Osmanlı askeri hizmetine girdi ve muharebe meydanlarındaki görevleri karşılığında kendisine ödül olarak bir tımar verildi. Daha sonraki kuşaklar da askeri-idari yöneticilik zincirinde daha yukarılara yükseldiler ve 1720'lerde valilik görevini de almaya başladılar. Azem valileri bölgeyi çok iyi biliyorlardı ve hac yolundaki kervanları tehdit edebilecek Türkmenler ve Bedevi kabileleriyle bağlar da geliştirmişlerdi.

Azemler bu valilikleri Beşir Ağa'nın rızası, ya da en azından göz yumması olmadan alamazlardı. Şam valiliği, Beşir'in görevinin son on yı-

lındaki önemli bir istisna dışında bu ailede kalmaya devam etti. Beşir Ağa bu istisnai dönemde desteğini Şam'ın rakip önde gelenlerden birine, batı Suriye'den bir dokumacının torunu olan Fethi Efendi'ye sunmuştu. Fethi'nin babası bütün Şam vilayetinin baş defterdarı olmuştu. Fethi de 1736'da aynı göreve geldi; taşıdığı "efendi" unvanı onun Osmanlı kâtip bürokrasisinin mensubu olduğuna işaret eder. Fethi Efendi bu yeni görevini Azemleri yerlerinden etme kampanyası başlatmak için kullandı. Azem valilerinden birinin 1743'teki ölümü de, Defterdar Fethi Efendi'ye onun mülküne el koyma fırsatı verdi. Bu, bir resmi görevlinin ölümü durumunda olağan bir Osmanlı hükümet uygulamasıydı; ancak Fethi'nin bu işi yapmaktaki gayretkeşliği, diğer Azemleri ve destekçilerini öfkelen-dirmişti. Bir başka Azem mensubu müteveffa valinin halefi olarak atanınca, Fethi de bu halefi devirmek ve kendisi vali olmak için çok daha açık bir şekilde manevralara koyuldu. Beşir Ağa'nın 1746'daki ölümü bu çabaları kesintiye uğrattınca, Azem valisi de İstanbul'daki kendi bağlantılarını kullanma fırsatını buldu ve Fethi Efendi yolsuzluk suçlamasıyla idam edildi.

Beşir'in ölümünden sonraki yıllarda, muhtemelen saraydaki yüksek görevlilerin, hac kervanının güvenliğinin sağlanmasında Azemlerin ne kadar değerli olduklarını kavramalarına neden olan bir olay yaşandı. 1757'de, Hüseyin ibnü'l-Mekki veya Mekkizade adında biri, kendisini Şam valiliğine tayin ettirmek için zamanın darüssaade ağası Ebukuf Ahmed Ağa üzerindeki etkisini kullandı. Ancak Mekkizade, Azemlerin yerel kabilelerle özenle kurmuş olduğu bağlara sahip değildi. Sonuç olarak başında olduğu kervan 1757'de Arap Yarımadası'nın batısında Bedevilerin saldırısına uğradı, yüzlerce hacı öldürüldü, diğerleri de tutsak alındı. Mekkizade kaçmayı ve Şam'a ulaşmayı başardı ama artık gözden düşmüştü, ertesi yıl da azledildi. Halefi, eski Azem valisinin memluku, ya da seçkin kölesi olan bir Gürcüydü.

Suriye Mısır'a Karşı

Şam valisinin hac kervanının sorumluluğunu da üstlendiği idari değişiklik, Suriye kervanını hem yol üzerinde, hem de Haremeyn'de çok daha görünür ve ayırt edilir hale getirmişti. Dahası, vali şimdi kişisel olarak kervanın başında olduğundan, onun Şam'dan ayrılma ve Haremeyn'e varma

törenleri de daha büyümüş ve görkemli hale gelmişti; bu durum bir sancak-beyinin başında bulunduğu Mısır kervanıyla rekabeti de artırmıştı. Şam ve Mısır hac emirleri arasındaki rekabet sonucu, Mısır Hac Kervanı Emiri Ali Bey, Azemlerin yukarıda sözü edilen eski memlûkunun başında olduğu Şam kervanını bariz şekilde gölgede bırakmaya çalıştı. Ali Bey, hükümetteki ilişkilerine rağmen Mısır valiliğini alamamıştı; oysa Osmanlı merkezi otoritesi Azem ailesinin eğitimli bir memlûkundan başka bir şey olmayan Suriyeli muadilini Şam valiliğine atamıştı. Ali Bey'in meslek hayatındaki bu hüsrân Osmanlı sultanına karşı 1768'deki geniş çaplı isyanının da kısmi nedeni olabilir. Benzer şekilde, Beşir Ağa'nın görevde bulunduğu sırada da Mısır'da şu önde geleninin mi yoksa diğerinin mi İstanbul'a karşı isyana girişeceği hususu devamlı bir şüphe kaynağı olmuş olabilir. Venedik elçisi 1720'ler boyunca, Kasımi hizbinin iki rakip liderinden birinin Mısır'ı Osmanlı mülkü olmaktan çıkaracağına inanıyordu.

BEŞİR AĞA VE MİSİR'İN ÖNDE GELENLERİ

İvaz Bey'in Oğlu İsmail Bey

Beşir Ağa'nın Kasımi hizbinin üyelerini rakip Fikâri hizbin çıkarları hilafına destekleme gibi bir alışkanlığı yoktu. Ama isteksiz de olsa Kasımi liderlerinden birini 1720'ler boyunca desteklemiş görünmektedir. Kasımi hizbinin iki rakip kolu, Haremeyn'in dini vakıflarına vakfedilmiş olan köylerin kontrolü için yarıştığından 1720'lerin başları Mısır'da epeyce sıra dışı bir dönemdi. Fikâri hizbi de bu iç çatışmaya fazla karışmıyordu. (Bu, beşinci bölümde anlatılan 1711 "iç savaş"ının sonunda Fikâriilerin, sancakbeylerinden çok yeniçeri bölüğüne yoğunlaşması yüzünden olabilir; oysa sancakbeyleri, vakfedilmiş olsun ya da olmasın köylere doğrudan erişime yeniçeri subaylarından çok daha fazla sahiptiler.) Böylece Beşir Ağa, Kasımi hizbinin, birinin başında İvaz Bey'in oğlu İsmail Bey, diğerininkinde de Çerkez Mehmed Bey olan iki rakip kolundan birini seçmeye mecbur kalmıştı. Beşir Ağa, sebebini bilmediğimiz, ama darüssaade ağasının Mısır'daki bir haneyle çok daha doğrudan bir ilişki içinde bulunuyor olmasıyla ilgili olabilecek nedenlerden ötürü desteğini İsmail Bey'e vermiş gibidir.

Celfi hanesi diye bilinen bu hane, Mısır'ın yeniçerilerden sonraki yedi bölüğünün ikinci en büyüğü olan Azeb bölüğünü egemenliği altına alarak 18. yüzyıl başlarında Mısır siyasetinde önemli bir güç haline gelen Kazdağlı hanesine bir iş ortağı olarak hizmet edecekti. Beşir Ağa'nın memluklarından ve Azeb ağalarından biri gibi görünen Mehmed, kendi memluku olan Azeb kethüdası Hasan'ı, Nil Deltası'ndaki Sancelf Köyü'nün önde gelenlerinden birinin kızıyla evlendirdiğinde Celfi hanesi de ortaya çıkmıştı. (Celfi adı da bu köyden gelir. Mısır'ın eski Kopt Hıristiyanlarının dilinden gelen köy isimleri genellikle, "Aziz"e denk olan ve sık sık da bu adın sıfat biçimi kullanılırken atılan "san" ya da "sand" önekini alırlar.) Beşir Ağa'nın memluku olan Mehmed, köken itibariyle İstanbul'daki saray-ı hümayûnla bağlantılı birliklerden birinin üyesi olabilir; başkentten gelen bu tür seçkin askerler 18. yüzyıl başlarına kadar Mısır bölük ağalığına sık sık atanıyorlardı. Beşir'in 1713'teki geçici Mısır sürgünü sıralarında Mehmed de muhtemelen buraya yerleşmiş bulunuyordu. Çünkü 1711 yılından bir arşiv belgesinde onun memluku Hasan'a bir atıf yapıldığını görüyoruz.

Hasan, İvaz Bey oğlu İsmail Bey ve Fikâri önde gelenleri arasındaki Haremeyn'e vakfedilmiş bir Yukarı Mısır köyüyle ilgili ihtilafı 1712'de uzlaştırdı ve aynı yıl öldü. Hasan el-Celfi araya girip kendisi hayatta olduğu sürece köyün iratlarını eşit bir şekilde paylaşmaları için iki tarafı zorladığında, İsmail Bey köyü Fikârilere almak üzereydi. İsmail Bey, Hasan'ın otoritesine saygıdan ya da belki korkudan ötürü uzlaşmayı kabul etti. Hasan'ın elinin altındaki silahlı gücün önemini de unutmamak gerekir.

Hasan el-Celfi, Ali adında bir memluk edinecek ve bu adam bir hane kurucusu ve Azeb bölüğü lideri olarak hamisini de aşacaktı. Ali henüz Azeb çorbacısı iken efendisine hazinedar olarak hizmet ediyordu; bu durum, da-rüssaade ağalığına hazinedar-ı şehriyari rütbesinden terfi edildiği için da-rüssaade ağasının kariyer çizgisiyle çarpıcı bir paralellik oluşturuyordu. Ali 1738'de Mısır valisinin tahrikiyle öldürüldü; bu vali, tarihin garip bir cilve-siyle Azem hanedanının Mısır'da idare mevkiine gelebilen tek üyesiydi. Cınayet, dönemin Osmanlı valilerinin Mısır'ın en yüksek idari mevki sahiple-

rini, mülklerine saltanat hazinesi adına el koymak üzere ortadan kaldırması türünden daha geniş bir komplonun parçasıydı.

Buna rağmen Ali'nin öldürülmesi Celfi nüfuzuna son vermedi; zira memluku Rıdvan, Azeb bölüğünün kontrolünü ele aldı ve Kazdağlı hanesinin o zamanki lideri, yeniçeri birliğini denetimi altında tutan İbrahim'le tam bir ortaklık kurdu. Bu ortaklık, askeri olmaktan daha çok ticariydi: liman gümrüklerinin kontrolü ve kahve ticaretindeki kendi doğrudan yatırımları sayesinde İbrahim'in eline geçen Yemen kahve gelirlerinin üçte birini Rıdvan el-Celfi alıyordu.

Rıdvan el-Celfi bu zenginliğiyle, o sırada Kahire'nin kuzeybatısında seçkin konutların yeni mekânı haine gelmiş bulunan Ezbekiye Gölü kıyısında büyük bir konak inşa ettirdi ve göl yamaçlarındaki gece eğlencelerinin yanı sıra bir edebi çevreyi de destekledi. Rıdvan'ın gücünün çok arttığı kabaca 1748-54 yılları, bazı bakımlardan lale devrinin son günlerine benzeyen bu tarz bir seçkin kültürün de zirvesine ulaştığı yıllardır. Ancak Rıdvan, ortağı Kazdağlı İbrahim'in 1754'teki ölümünün ardından, İbrahim'in hamilik yaptığı önceki Kazdağlı liderlerinden birinin oğlunun saldırısına uğrayarak öldürüldü. Daha sonra Celfi hanesi 18. yüzyıl sonlarına kadar Kazdağlı hanesinin tam bir alt hanesi gibi varlığını sürdürdü.

Kuşkusuz, Rıdvan el-Celfi'nin kültürel hamiliği, hanesinin Beşir Ağa ile tarihi bağlarına dayandırılmaz. Ancak Celfi hanesinin Mısır'ın siyasi kültüründeki olağandışı rolüyle, darüssaade ağasıyla bağları arasında bir ilişki olabilir. Tarihsel olarak, darüssaade ağaları Mısır'da memluklar edinmiş ve başka insanları himayeleri altına almış olsalar da, bunlar hiçbir zaman yüksek nüfuza sahip, varlıklarını sürdürebilen haneler kuramamışlardı. 1687'de Kahire'ye sürgün edilmesinin ardından Mısır siyasetinde çok etkin hale gelen darüssaade ağası Yusuf Ağa bile 1717'deki ölümünden sonra ardında bıraktığı mahmillerinden çok azı ön plana çıkabilmişti. Bu bağlamda Beşir, sadece bir yüzyılın üç çeyreği boyunca varlığını korumakla kalmayan, ama Mısır'ın iktisat, siyasi kültür ve kültürel hayatında merkezi rol oynayan bir haneyi dolaylı biçimde kurarak, ister görev başında ister sürgünde olsun tüm darüssaade ağaları arasında benzersiz bir örnek oluşturmuştur.

Diğer yandan Celfi hanesi de daima bir başka hanenin, en çok da Kazdağlıların altında daima tali bir rol oynamış görünmektedir. Dahası sonraki Celfi liderlerinin uzlaştırıcı rolü de etkileyicidir. 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca Hasan, Ali ve Rıdvan birbiri ardınca Yukarı Mısır kasaba ve köylerinin iltizam meselelerine dair ihtilafları çözmek için müdahale ettiler. Bunların tümü Haremeyn vakıflarına vakfedilmiş olmasalar da, Celfiler vakfedilmiş kasaba ve köy gelirlerinin gerçekten de Mekke ve Medine'nin bakımına gönderilmesini temin etmek suretiyle bunların statülerini koruma görevini de üstlenmiş olabilirler.

Beşir Ağa'nın Ölümünün Mısır'daki Etkileri

Beşir Ağa'nın 1746'daki ölümü, Celfi hanesi üzerinde doğrudan bir etki yaratmış gibi görünmüyor. Ancak bu, diğer iki Mısırlı hane için epeyce ağır sonuçlara yol açtı. Dimyat'taki Akdeniz limanında gümrükleri kontrol eden Fikâri müttefiki Dimyatlılar ve 1710'ların sonlarında Fikâri hizbi içinde ortaya çıkan ve 1740'lar itibariyle Kazdağlılara potansiyel bir rakip olarak beliren Katamış hanesi.

Beşir Ağa'nın bir varisi olmadığından, mülkünün dini bir vakfa vakfedilmemiş olan kısımlarına hazine-i hümayûn tarafından el konulabilirdi. Neredeyse her eyalette himayesine almış olduğu kişiler ve mülkleri bulunduğundan, ölümü imparatorluğun her yerinde bir el koyma girişimleri dalgasına yol açmıştı. Mısır'daki vekili Osman Ağa, Haremeyn vakıflarına vakfedilmiş olan köylerden artakalan hububat ve irat üzerinde hak iddia etmeye kalkışmıştı. Bu köyler Katamış hanesinin iki liderinin ve onların Mısır defterdarı olarak iş gören Dimyatlı müttefiklerinin zilyedindeydi. (Mısırlı bir vakanüvis tarafından kaydedilen (ya da uydurulan) bir hikâyeye göre, gergin bir anda Osman Ağa, Katamışlı İbrahim Bey'e, eğer İbrahim tahılları bırakmazsa isyankâr sipahi birliklerinin ne yiyeceklerini sordu. İddia edildiğine göre İbrahim şu sert cevabı verdi: "Askerler bokumu yesin!" (Demirdaşı, y. 1755, s. 528.) Katamış ve Dimyatlı önde gelenlerinin hububatı göndermeyi inatla reddedişleri, Osmanlı valisinin Katamış liderliğini katletmek ve kalan Dimyatlıları da Mısır'dan sürmek için bir ferman talep etmesine yol açtı. Bu eylemler, Mısır'ın iki siyasi gücü olarak Katamış ve Dimyat hanelerini tasfiye

etti. Kısacası, iki büyük Mısırlı hane, darüssaade ağasının çok uzaklardaki İstanbul'da ölümünün dolaylı sonuçlarıyla sönüp gitti.

Osman Ağa, Vekil-i Darüssaade

Osman Ağa kuşkusuz ki Beşir Ağa'nın ve muhtemelen de herhangi bir darüssaade ağasının hakkında en çok bilgiye sahip olunan vekilidir. Mısır vakayinamelerinde ona yapılan atıflardan ve Mısır'daki faaliyetleriyle ilgili arşiv kayıtlarından, Osman Ağa'nın Beşir'in Mısır'daki daimi temsilcisi olduğu ve –tam zamanı bilinmemekle birlikte– bu yetkisinin muhtemelen kurumsal-laştığı da açıkça anlaşılır. Bir başka deyişle, Kahire'de her zaman, Haremeyn evkafının işlerinin yanı sıra darüssaade ağasının işlerine de bakan, yerleşik bir “harem temsilcisi” bulunuyordu. Bu görevli kuşkusuz Kahire'de yerleşik eski darüssaade ağalarıyla da ilgileniyordu. Konutu da muhtemelen sürgündeki darüssaade ağalarınıninkiyle aynı muhitteydi: 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarında Kahire kalesinin batısındaki Birketü'l-Fil diye bilinen havuzun çevresinde ve 18. yüzyılın daha sonraki dönemlerinde Ezbekiye Gölü'nün çevresinde. Osman'ın konutu muhtemelen zamanın Kazdağlı liderlerinin evlerinin ve daha sonraki Beşir Ağa'nın evinin yakınında, Ezbekiye'deydi. Gerçekten de Osman, görev başında ölecek birkaç darüssaade ağasından biri olacağını tahmin etmeyip bir ara muhtemelen Kahire'ye sürgün edilmeyi bekleyen Hacı Beşir'in Ezbekiye'deki evinin bakımından da sorumlu olabilir.

Osman Ağa'nın kimliğine gelince, o da daha önceki vekil Hasan Ağa gibi, Mısır'ın askeri bölüklerinden birinin önde gelen bir subayı gibi görünmektedir. Bir yerel vakayiname, hakkında geniş bilgi vermektedir. Arapçada önce “Kasir” lakabıyla, daha sonra da “Ebu Seyf” şeklinde askeri bir saygı ifadesiyle bilinen Osman Ağa, 1740'lar boyunca Mısır'ın en güçlü önde gelenlerinden Rıdvan el-Celfi ve ortağı Kazdağlı İbrahim'in himayesinde gibi görünmektedir. İbrahim'in teşvikiyle zamanın Osmanlı valisi, Osman'ı, müteferrika ağası yapmıştı. Bundan kısa bir süre sonra Kazdağlı İbrahim Osman'ı beyliğe terfi ettirdi ve onu, Yukarı Mısır'ın tahıl yönünden çok zengin Circe Sancağı'nın beyi yaptı; burası Mısır hac kervanıyla her yıl Haremeyn'e gönderilen çok önemli bir hububat kaynağıydı. Osman Ağa'nın bu göreve gelmek için, makamın – Katamış hanesi üyesi olan– önceki sahibini

öldürmesi gerekmişti; bu eylem, valinin onayıyla, Katamış hanesine karşı Kazdağlı İbrahim'in sürdürdüğü savaşın bir parçasıydı.

Bir vekil genellikle işverenin alım satımlarını yürüten ticari bir temsilci olarak ortaya çıkar. Osman Ağa'nın görevleri, Beşir Ağa'yı mahkemelerde temsil ediyor olsa da, her şeyden önce bu kapsamda görülmelidir. İşinin kritik bir vechesi, Beşir Ağa darüssaade ağası olarak görev yapar ve dolayısıyla da İstanbul'da bulunurken, Osman Ağa'nın da Kahire'de görece bağımsız hareket ediyor olmasıdır. Bu bağlamda Beşir'in, neredeyse idari yardımcısı olacak kadar geniş anlamdaki vekiliydi. Sadece bir ev ya da köleler almak ya da bir çeşme yaptırmak için değil, yukarıda, Katamışlı İbrahim Bey'le karşı karşıya geldiğinin iddia edildiği durumda gördüğümüz gibi, Haremeyn vakıflarının yerel idaresine müdahale etmeye de yetkiliydi.

Osman Ağa gibi bir temsilci ayrıca Haremeyn'in dini vakıflarının çıkarlarını ön sırada tutmuş olmalıdır. Kuşkusuz "harem temsilcisi" öncelikle Haremeyn'e vakfedilmiş olan irat ve hububatın toplanıp Kahire'ye getirilmesini ve bunların yıllık hac kervanlarıyla Mekke ve Medine'ye gönderilmesini temin etmek üzere atanmıştı. Bu yüzden, aralarında hac emirinin, özellikle tahıl yönünden zengin olan Yukarı Mısır bölgelerindeki sancak mültezimlerinin ve hac yolunda muhafızlık eden yeniçerilerin de olduğu Mısır önde gelenleri hakkında epey yakından bilgi sahibi olmalıydı. Hac yolundaki farklı Bedevi kabilelerinin liderleriyle de yakınlığı bulunuyor olsa gerekti ve bunların, hac kervanlarına saldırmayıp tersine korumak üzere teşvik edilmeleri için, aralarında hilatler de bulunan hediyeler almalarını sağlamış olabilir. Aynı zamanda Arap Yarımadası'nda da Osmanlılar adına Mekke'yi yöneten, Hz. Muhammed soyundan gelen şeriflerle ve elbette, peygamberin Medine'deki kabrinde muhafızlık eden türbedar ağalarla ve onların ağası şeyhülharemle de tanışık olmalıydı.

Nihayet, kuşkusuz, ihtiyar darüssaade ağası öldüğünde Beşir Ağa'nın mülkünden payına düşen parçalar da olmalıdır. Beşir'in bir varisi olmadığından, bu, genel olarak bütün hesapların, hepsinden önce de Haremeyn vakıflarına borçlu olunan irat ve hububat hesaplarının uzunca incelenmesi anlamına geliyordu. Böyle bir görev yıllar alabilirdi ve kuşkusuz ki "harem temsilcisi"nin en bıkırtıcı, zaman alıcı ve sıkıcı işiydi.

BEŞİR AĞA'NIN KÜTÜPHANELERİ VE DİNİ VAKIFLARI

Beşir Ağa'nın hayatını irdelemeyi, uzun kariyeri boyunca kurduğu din ve eğitimle ilgili çok sayıda vakfı anmadan sona erdiremeyiz. Bunlar arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerinde çok sayıda cami, medrese ve çeşmenin yanı sıra, İstanbul ve Arap vilayetlerindeki bir dizi zengin kütüphane de vardır. Bu girişimler sadece onları başlatan kişinin geniş etkisine tanıklık etmekle kalmaz; onun entelektüel tercihlerine, dini eğilimlerine, bunların ötesinde de kendisini Osmanlıların merkezi otoritesinin dini ve kültürel gündemini şekillendirmeye önyak olan ve buna yardım eden bir Osmanlı olarak algılayışına dair kritik ipuçları da sunar.

KÜTÜPHANELER

Beşir Ağa'nın zevkleri ve eğilimleri, Sultan III. Ahmed ve I. Mahmud döneminde saraydaki düşünsel üretkenliği kesinlikle etkilemişti. Birçok darüssaade ağası gibi o da çeşitli konularda çok sayıda kitap toplamıştı. Böyle bir koleksiyonun başlangıç noktası, hadımların da eğitim gördüğü, faaliyetini tamamen ak ağaların gözetimi altında sürdüren Enderun'un müfredatıydı. Enderun müfredatının odağında, girişte değinildiği gibi Osmanlıların resmi mezhep olarak kabul ettiği Hanefi fikhına uygun İslam hukuk ve ilahiyatı ile Fars şiirleri ve *Tevârih-i Âl-i Osman*'da vücut bulmuş standart Osmanlı tarih anlatıları bulunuyordu. Bu okulda eğitilen saray çalışanları böylece seçkin bir zümre mensupluğunun yanı sıra fikir adamı da oluyorlardı.

Osmanlı sarayının hadımları da birçok imparatorluktaki saray hadımları gibi kendilerini yüksek saray kültürünün geliştirilip korunmasından sorumlu hissediyorlardı. Belki de bu nedenlerle, bunlardan birçoğu kitap meraklısı ve koleksiyoncusu olmuştu. Kahire'ye sürgün edilen hadımlar da kütüphanelerini yanlarında taşıyorlardı. 17. yüzyıl sonlarından bir darüssaade ağası olan ve 1600'lerin sonlarında Kahire'de ölen Abbas Ağa'nın (görev dönemi 1667-71) terekesinde, ortaçağda Orta Asya'da der-

lenmiş Hanefi fikhının klasiklerinden *Tevârih-i Âl-i Osman*'a, klasik Fars şiirleri koleksiyonundan, tıbbi eserlere, mutasavvıfların koleksiyonlarından tasavvuf üstatlarına ait tezkirelere (biyografiler) kadar geniş bir yelpazeden yirmi dört kitap da vardır. Abbas Ağa, çok güzel tezyin edilmiş Kuran elyazmaları da topluyordu; Kuran koleksiyonu, Kahire'deki bu işin erbabı arasında epeyce iyi biliniyor gibi görünmektedir. Öyle ki, 1697 tarihli bir ferman, Mısır valisine bu yazma koleksiyonuna el koyma girişimlerini durdurmasını emretti. Hanefi fikhına göre kitap koleksiyonlarını dini vakıflara vakfetmek mümkündü. Pahalı yazmalara yatırım yapmanın cazibesi buradan geliyordu.

Dahası, III. Ahmed'in hükümdarlığı sırasında kütüphaneler sarayın büyük ilgisini çekiyordu. 1719'da bizzat sultan, üçüncü avluda, arz odasının hemen arkasına ve zamanın saray kütüphanesinin ancak birkaç metre ötesine yeni bir kütüphane kurdurdu. (Bu kütüphane fikrinin Beşir Ağa'dan geldiğine dair bazı iddialar bulunmaktadır.) Lale devri (1718-30) diye bilinen, kültürel açılma ve Avrupa kültürüyle ilişki dönemi ilk matbaanın Osmanlı topraklarına girdiğine ve bunun sonucunda, ilk resmi Osmanlı saray vakayinamesinin yanı sıra bir dizi İslam hukuk ve ilahiyat eserinin basıldığına da tanıklık etti. Avrupa'yla ilişkilerin artması sultan ve veziriazamın Avrupa elyazmaları ve basılı kitapları kadar yeni şiir derlemeleri ile yeni bir *Surname* edinmelerini de cesaretlendiriyordu. Birçok 16. yüzyıl ilmi eser ve kroniğinin 18. yüzyılda istinsah edilmesi, Osmanlı bürokrasisinin bu eserlere yeniden ilgi duyduğuna işaret eder. Tarihçi Norman Itzkowitz'in "efendilerin paşaya dönüşümü" (Itzkowitz 1962, s. 81) dediği yeni bir durum (yani ordu saflarından çok Osmanlı bürokrasisi saflarından gelen vezirler ve diğer yüksek memurların ön plana geçmesi) bu belirgin kitap merakı akımında bir rol oynamış olabilir.

Beşir Ağa da kendi payına 18. yüzyılın en büyük kitap meraklılarından biriydi. Onun ya da herhangi bir başka darüssaade ağasının kitaplara ilgi duymasının, doğası itibarıyla entelektüel olmaktan çok mali sebepleri olduğuna inanmak için bir neden yoktur. Hacı Beşir Ağa'nın halefi Morali Beşir Ağa'nın (görev dönemi 1746-52) yakın dostu olan Fransız tacir Jean-Claude Flachet, Morali Beşir'in kütüphanede her gün saatlerce kitap

okuduğunu bildirir. Moralı Beşir'i kendi nezareti altında hazinedar-ı şehriyari olarak tutan Hacı Beşir Ağa'nın da kuşkusuz benzer zevkleri vardı. 17. yüzyıl darüssaade ağası Abbas Ağa gibi onun koleksiyonu da, Osmanlı Türkçesi, Farsça ve Arapça tarih ve edebiyat eserleri gibi, Hanefi fıkıh ve ilahiyat eserleri itibarıyla de zengindi.

Beşir Ağa'nın Topkapı Sarayı yakınlarında kurdurduğu camide ibadet mekânının sağında, kütüphanesinin en azından bir kısmına ev sahipliği ettiği anlaşılan uzun, dar bir oda bulunur. Ayrı bir yapı ise, Beşir Ağa'nın ve birçok seçkin Osmanlı görevlisinin gömüldüğü şehrin en büyük mezarlığının bulunduğu, Bizans surlarının dışındaki Eyüp'te kuruldu. Burada ki daha küçük koleksiyon, kuşkusuz çoğunluğu Hanefilikle ilgili olan dini kitapları içeriyordu. 1743'te burası, III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah'ın İstanbul'daki ünlü Ayasofya Kütüphanesine vakfettiği kitaplarının eklenmesiyle zenginleştirildi. Bugün, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra bu iki koleksiyondan kalan kitaplar Süleymaniye Kütüphanesinde iki özel tasnif halinde bulunmaktadır; Beşir Ağa tasnifi cami kütüphanesinde bulunan kitapları, Beşir Ağa Eyüp tasnifi ise Eyüp'teki kütüphanede bulunan kitapları içerir.

BEŞİR AĞA'NIN SARAY DIŞINDAKİ KÜTÜPHANESİ

Beşir Ağa'nın, sarayın yanındaki caminin harimine bitişik odada toplanmış kitaplarının kataloğu, 1885'te Osmanlı Türkçesiyle basıldı. Listelenen 690 eserin çoğu (birden fazla kopyalar ve çok ciltli eserler de sayılınca toplam 1007 cilt) herhalde Beşir tarafından toplanmış ve doğrusunu söylemek gerekirse, standart kütüphane düzenlemesine göre raflara dikey olarak yerleştirilmiş olsalar bile, bu kadar çok kitabın tutulmasına elverişli görünmeyen bu küçük odada saklanmıştı. Ancak bu oda, bugün İstanbul'daki elyazması kütüphanelerinin çoğunda olduğu gibi, kataloğa göre kitap istenen, sonra da kitapların bilgili bir kütüphaneci ya da cami görevlisi tarafından çıkarıldığı bir tür depo da olabilir. Üstelik bu, kitapların neden cami hariminin hemen yanına depolandığını da açıklar: değerli eşyalar için en güvenli yerler böyle kutsal mekânlardı. Dahası bu, 8. yüzyılda Emevi halifelerinin devlet hazinesinin Şam'daki Emevi Camisi avlusuna yerleştirilmiş

olmasının ve de Hz. Muhammed'in Medine'deki kabir hazinesinin onun kabrinin hemen önündeki (sadece türbedar ağaların girmesine izin verilen) geçide konulmasının da nedenidir.

Her ne kadar 19. yüzyıl envanterindeki 1007 ciltten birkaçının ölümünden sonra eklenmiş olma ihtimali varsa da, bu kitapların ana gövdesi, Beşir Ağa'nın entelektüel oluşum ve eğilimlerine dair bize fikir veren kendi kişisel seçkisidir. Kitapları yirmi kategoriye ayıran matbu kataloğu hazırlayan Osmanlı görevlileri dört Kuran'la başlayıp devam ederler:

- Kuran tefsirleri: 75 cilt.
- Hadisler: 105 cilt.
- Usûl-i fıkıh: 21 cilt.
- Fıkıh: 105 cilt.
- Fetvalar: 26 cilt.
- Tasavvuf: 48 cilt.
- İlahiyat (kelâm): 30 cilt.
- Hikmet edebiyatı: 6 cilt.
- Mantık: 4 cilt.
- Astronomi/astroloji ve kehanet: 19 cilt.
- Tarih: 58 cilt.
- Tıp: 20 cilt.
- “Edebiyat” (şiir dahil): 35 cilt.
- Haşiyetler: 25 cilt.
- Gramer: 32 cilt.
- Sarf (şekil bilgisi): 7 cilt.
- Lisan: 30 cilt.
- Çeşitli koleksiyonlar: 33 cilt.
- Çeşitli risaleler: 324 cilt.

19. yüzyıl kâtipleri, ciltlerin fiziksel durumlarını da not etmişlerdir; bunların birçoğunda alt başlıklar altın varaklarla süslüdür, kıymetli deri ciltlidirler. Belli ki Beşir Ağa nadir, kıymetli örnekler topluyordu; ancak çok çeşitli konulara yönelmiş eğitilmiş bir ilgisi de vardı.

İslam Hukuku ve İlahiyatı

Beşir Ağa'nın koleksiyonu, 17. yüzyılın darüssaade ağası Abbas Ağa'nın kütüphanesiyle belirgin bir tezat içinde, sadece dört Kuran yazması içeriyordu. Kuşkusuz başlangıçta daha çok yazma vardı; ama bunlar, öğrencilerinin Kuran yazmalarına sürekli ihtiyaç duyduğu, Kahire'deki el Ezher Üniversitesi'ne bağışlanmış kitaplar arasında olabilir. Öte yandan Beşir Ağa'nın kütüphanesi, Sünni İslamın resmi Osmanlı mezhebi olan Hanefi fıkına uygun Kuran tefsirleri, hukuk ve ilahiyatla ilgili temel eserler koleksiyonu itibarıyla Abbas Ağa'nın kütüphanesiyle paralellik gösteriyordu. Bu eserler arasında ortaçağda Orta Asya'da derlenmiş bu tür çok sayıda klasik eser de vardı. Ancak Beşir Ağa'nın koleksiyonu, ilahiyat meselelerinde 17. yüzyılda meydana gelen gelişmelere dair belirgin bir farkındalığı da işaret eder. Kütüphanesinin, Kadızadeliler hareketi diye bilinen, 1630'lar ile 1680'ler arasında İstanbul'da etkili olmuş, bağnaz, tasavvuf karşıtı bir eğilimle ilişkili birkaç temel metne sahip olduğu da görülmektedir. Kütüphanesinde, Birgivi Mehmed Efendi'nin (ö. 1573) *Risale*'sinin birkaç kopyası da bulunmaktadır; bu, Kadızadeli doktrinlerini kanıtlamak için yazılmış bir metindir. Beşir'in çok sayıdaki tefsir eserleri arasında, bilhassa Kadı Beydavi diye bilinen 13. yüzyılda yaşamış İranlı bir kadı ve müfessirin eserleri de vardır; Beydavi'nin Kuran tefsirleri derlemesi Osmanlı İmparatorluğu'nda son derece etkili olmuştu. Hadis koleksiyonları arasında hem Hanefi hem de Şafi fıkıhçılarından, tanınmış Mısırlı hukukçuların hazırladığı derlemeler de bulunur. 17. yüzyılın son yıllarında Osmanlıların farklı bölgelerinde çalışan kadıların kararları da burada toplanmıştır.

Tasavvuf

Kadızadeli eserlerini toplamış olmasına rağmen Beşir Ağa da, Abbas Ağa gibi İslam tasavvufuna yakın ilgi göstermiş görünmektedir. Büyük 11. yüzyıl Sünni ilahiyatçısı Gazali (ö. 1111) ile tanrının bütün yaratıklarında mevcut olduğu şeklindeki doktrini (*vahdet-i vücûd*) bazı Ortodoks ilahiyatçıların kendisini müşriklikle suçlamalarına sebep olan Endülüs mutasavvıfı İbn Arabî'nin (ö. 1240) çok sayıda tasavvufi eserine sahip olması bunu gösterir. Koleksiyonunda ortaçağın ünlü Arap ve İran mutasavvıflarının eserleri de vardır; bunların arasında Mevlevî tarikatının kurucusu Mevlana

Celâleddin-i Rumi'nin (ö. 1273) uzun Farsça tasavvuf şiirinin (*Mesnevi*) iki yazması da bulunur. Koleksiyon ayrıca hem Osmanlı Türkçesiyle hem de Arapça derlenmiş, Osmanlı döneminin önde gelen mutasavvıflarının tasavvuf şiirleri ve risaleleri yönünden de zengindir. Kitaplar arasında, farklı tarihten tasavvuf ustalarının eserlerinin bulunması da dikkat çekicidir; bu, Beşir Ağa'nın belli bir tarikattan yana olmasına rağmen tasavvufa gösterdiği genel ilgiye de işaret eder.

Bilimler

Beşir'in koleksiyonundaki doğa ve fen bilimleri ile ilgili kitapların sayısı, ilahiyat ve tasavvuf kitaplarının zenginliğiyle açık bir tezat içinde, oldukça mütevazıdır. Kütüphanesinin 19. yüzyıldaki matbu kataloğu, belki de Aristoteles'in eserlerinin standart bir koleksiyonu olan "Aristoteles'in Sekiz Kitabı"nın Arapça çevirilerinin de listesini verir. 15. yüzyıldan bir Orta Asya astronomi yılı, 13. yüzyıldan ünlü bir İranlı filozofun coğrafya ile ilgili bir eseri ve modern dönem öncesi saray ortamlarının çoğunda büyük önem taşıyan astroloji ile ilgili birkaç eser de bunlara katılır. Falcılık ve tılsım ile ilgili kitaplar, "halk" biliminin bu uygulanabilir biçimine yönelik tamamlayıcı bir ilgiye işaret eder.

Abbas Ağa'nın kütüphanesi gibi Beşir'ininki de, oldukça çok sayıda tıbbi eser içerir; bu, muhtemelen hadımlar yaşlandıkça karşı karşıya kaldıkları farklı hastalıklar nedeniyle harem ağaları için tıba ilgi göstermenin belki de âdetten olduğuna işaret eder. Beşir'in koleksiyonu, ortaçağın ünlü filozofu olan İbni Sina'nın (ö. 1037) derlediği temel tıp kitabı *El-Kanun fi'l-Tıb*'ın çok sayıda şerh düşünülmüş birkaç yazma kopyasıyla da dikkat çekicidir; bu eser 19. yüzyılda bile Avrupa'da kullanılmaktaydı.

Tarih

Kütüphanesindeki tarih kitapları, daha doğrusu vakayinameler koleksiyonu, Beşir Ağa'nın Osmanlı tarih kitaplarını ve bununla ilgili türleri de elinin altında bulundurduğunu gösterir. 1682'de Kahire'de ölen 17. yüzyılın ünlü Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin on ciltlik *Seyahatname*'sinin Beşir Ağa'nın kitapları arasında bulunması da dikkat çekicidir; bu yazma, günümüze kadar eksiksiz ulaşan üç takımdan biridir. Aslında akademisyen-

ler arasında, Beşir Ağa'nın Evliya Çelebi'nin eserini İstanbul'a ilk getiren kişi olduğuna dair kanıtlanamayan görüşler de vardır. Bu yazmaların 1745'te istinsah edilmiş olması; Beşir'in ölümünden kısa süre önce sipariş edilmiş olabileceklerine işaret eder. 17. yüzyıl ortalarında saray vakanüvisi Karaçelebizade'nin (ö. 1658) derlediği *Tevârîh-i Âl-i Osman*'ın bir çeşidi, gene bu yazarın Hz. Muhammed tezkiresi ve 17. yüzyılın çok yönlü âlimi Kâtip Çelebi'nin (ö. 1657) denizcilik tarihi üzerine eseri de bu koleksiyondadır.

10. yüzyılda yazılmış İran *Şehname* destanının elyazması ve bugün doğu İran ve kuzeybatı Afganistan olan yerlerin 11. yüzyıl hükümdarları olan Gazneliler hakkında ünlü bir tarih, ortaçağ İran tarihi ve edebiyatına aşinalığa işaret eder. Memluk döneminden bir dizi ünlü vakanüvis tarafından yazılmış eserler, 1517'deki Osmanlı fethinden önce Mısır ve Suriye ile Haremeynü'ş-Şerifeyn Mekke ve Medine şehirlerini yöneten Memluk Sultanlığı'nın tarihine adanmıştır. Aynı şekilde, "Çerkez Devletinin Başlangıcı Üzerine" başlıklı bir risale, Memluk Sultanlığı'nın Kafkas Dağları'ndaki Çerkezistan kökenli hükümdarlar tarafından yönetildiği 14. yüzyılın sonlarındaki döneme Beşir Ağa'nın ilgi duyduğunu gösterir. Haremeynü'ş-Şerifeyn Mekke ve Medine'yle ilgili Mekke'ye hac ziyareti, Kâbe'yi tavaf, Hz. Muhammed'in doğumu, peygamber ve ailesinin Medine'deki kabirlerinin ziyareti gibi bir dizi eser darüssaade ağasının bu iki şehre özel ilgisini göstermektedir. Hz. Muhammed'in Medine'deki kabrine muhafızlık eden türbedar ağalarının eski şeyhülharemi Mehmed Ağa'nın yazdığı, Kâbe'nin örtülmesi törenlerinin tarihi hakkında ilgi çekici Arapça bir kitap da bunlara katılır.

"Edebiyat" ve Dil

Bu geniş "edebiyat" başlığı altında ortaçağdan bir dizi efsanevi İranlı şairin eserleri ve yukarıda sözü edilen Osmanlı âlimi Kâtip Çelebi'nin *Mizan-ül Hak* adlı eseri de bulunur. Bu, 17. yüzyıl İstanbul'unda konuşulan çeşitli dini meseleler hakkında etkili bir tasavvuf tarikatının liderleri ile Kadızadeliler arasındaki çatışmayı içeren kısa bir risaledir. Gramer ve dil üzerine, çoğu Arapça olan çok sayıda kitap, Beşir Ağa'nın Kuran'ın ve Hz. Muhammed'in dili olarak Arapçaya büyük saygı duyduğunu ve ona hâkim olmak için çaba sarf ettiğini ortaya koyar.

Diğer

Beşir Ağa'nın kütüphanesindeki özellikle eğlenceli parçalar arasında, 17. yüzyıl hadımlarından Abbas Ağa'nın koleksiyonu ile karşılaşılabilir. İki risale, Osmanlı merkez topraklarıyla, özellikle de imparatorluk başkentiyle, darüssaade ağalarının kariyerlerinin genellikle başladığı ve sık sık da sona erdiği Mısır arasındaki kültürel ortamların karşılaştırması üzerinedir. Bunlardan "Hanefilerin Şafileri Taklidi Üzerine" adlı olanı, Sünni İslamın Şafi ve Hanefi mezhepleri arasındaki tarihi rekabeti ele alır. Ortaçağ İran'ında karşıt hizipler haline gelen bu iki mezhebin aralarındaki çelişki yüzünden bütün şehir harabe haline gelmişti. Osmanlı döneminde bu çelişkinin şiddeti büyük ölçüde azaldı; ancak Hanefilik Osmanlıların resmi mezhebi olduğu için, Şafilik mezhebinin geleneksel olarak hâkim bulunduğu ama Hanefiliğin ancak belli belirsiz temsil edildiği Mısır'da Şafi hukukçularla gerilim kaçınılmazdı.

"Şiilerin Gibi Rafizi Mezheplerin Bir Açıklaması" adlı diğer risale, Şii Safevi hanedanı, Sünni Afgan işgalcilerce 1722'de devrildikten sonra bile İran'la devam eden gerilimleri yansıtıyor olabilir. Sekizinci bölümde değinildiği gibi, Nadir Şah adında bir ordu kumandanı 1730'larda iktidarı Afganlardan almış ve ülkeyi Safeviler adına yönetme iddiasıyla Osmanlı bölgelerine karşı yayılmacı bir sefere kalkışmıştı. 1739'da Nadir Şah'a yapılan bir barış anlaşması teklifinde, İran'da uygulanan Onikici Şii pratiklerinin beşinci meşru Sünni mezhebi olarak tanınması önerilmişti.

Ayrıca bir de, muhtemelen yaygın tütün içme alışkanlığını savunmak üzere "Tütün Yasaları" adlı bir risale de vardır (harem ağalarının tütüne düşkünlükleri iyi bilinir); Veziriazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın lale devrinin başlarında Fransa'ya gönderdiği Yirmisekiz Mehmed Çelebi bile tütün içilmesini eleştirmişti.

Bir 18. Yüzyıl Müfredatı mı?

Beşir Ağa'nın eklektik koleksiyonu, saray hadımlarının ve genel olarak da bütün saray görevlilerinin 18. yüzyıl başlarındaki zihni biçimlenişine dair önemli ipuçları verir. Bu biçimleniş destekleyen müfredat, "klasik" Osmanlı saray müfredatı üzerine bina edilmiştir. Ortaçağda Orta Asya'da

derlenmiş Hanefi fıkına dair eserler, ortaçağ İran şiirinden klasik koleksiyonlar, *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın ilk örnekleri ve aralarında 17. yüzyılda çok yakıcı biçimde yürütölmüş bazı dini tartışmalarla ilişkili metinlerin bulunduğu çok daha yakın tarihli teolojik ve tarihi eserler bu müfredata eşlik eder. 18. yüzyıl başlarında Osmanlı görevlileri arasında gözlemlediğimiz kütüphanelere ve kitap toplayıcılığına yönelik derin ilgi, doğası itibariyle fıkri bir zindeliğın kanıtı olmayabilirse de; bunların güncel ilahiyat tartışmalarına ilgileri, Osmanlı düşünsel hayatının özellikle 16. yüzyıldan sonra durakladığı şeklindeki genellikle benimsenen görüşü desteklememektedir. Öte yandan, böylesi kütüphanelerde bulunan 16. yüzyıl sonrası derlemelerin çokluğu ve çeşitliliğı, bu dönem boyunca Osmanlı ilahiyatçılarının, düşünürlerinin ve edebiyatçılarının üretkenliğine tanıklık eder ve belirgin bir şekilde Osmanlı dönemi meseleleriyle dolu bu eserlerin birçoğunun konuları da, 16. yüzyıl sonrası Osmanlı düşünsel üretiminin özgün olmadığı ve başka eserlerden türetildiği şeklindeki standart iddianın sorgulanmasını gerektirir.

Beşir Ağa gibi harem-i hümayün ağaları koleksiyonlarının belirgin özelliğı ise, İstanbul'da hâkim olan Hanefi fıkıyla Mısır'da yaygın bulunan Şafi fıkı arasındaki mücadelelerin yanı sıra, imparatorluk başkentiyle Haremeynü's-Şerifeyn Mekke ve Medine arasındaki ilişkilere yönelik eserlerin de bulunmasıdır. Beşir'in kütüphanesi birçok bakımdan hem Osmanlı imparatorluk başkentindeki hem de Arap vilayetlerindeki deneyimlerden etkilenmiş melez bir zihni oluşumu yansıtır.

BEŞİR AĞA'NIN İSTANBUL DIŞINDAKİ KÜTÜPHANELERİ

Beşir'in bütün kitapları İstanbul'da kalmış değildi. Medine'de de esas olarak dini eserlerden oluşan bir kütüphane kurmuş, Bağdat'taki –birkaç yıl önce Safevileri yeniden canlandıran Nadir Şah'ın eline geçmekten kıl payı kurtulan– dini bir kitap vakfına bağışta bulunmuş ve ayrıca çok büyük kitap koleksiyonunun bir kısmını da Kahire'deki el Ezher Üniversitesindeki Türk yurduna (*rvâk*) vasiyet etmişti. Osmanlı Kahire'sindeki din ve hukuk eğitiminin 18. yüzyıldaki herhangi bir Osmanlı şehrinde olduğu gibi –kısa süre önce matbaa devreye girdiğı halde– yazmalara bağımlı olduğunu hatırladığımızda bu vasiyetin önemini takdir edebiliriz. El Ezher'deki Hanefi

fikhını takip eden bu yurtların Hanefi klasiklerinin, çoğu Mısır dışında üretilmiş olması gereken yeni kopyalarına herhalde sürekli ihtiyacı vardı. Kahire'ye sürgün edilen birçok harem ağası gibi Beşir Ağa da bu eserleri yeterli miktarlarda sağlamış olmalıdır. Dolayısıyla bu, Osmanlı hükümet görevlilerinin ve yerel önde gelenlerin Hanefiliğe meylettiği ama Şafi ve Maliki fikhının baskın olduğu Mısır'da Hanefiliği canlı tutmak için son derece önemliydi. 17. yüzyıl sonlarında şeyh-ül ezherlik (üniversite rektörlüğü) makamı ortaya çıkmış ve bu makam önce Malikilerin, sonra da, 1788'den itibaren Şafilerin tekeline girmişti. 1798'de Mısır'ın Fransız işgaline girmesinden sonra Hz. Muhammed'in soyundan gelen seyyid ve şeriflerin başı konumundaki nakib'ül-eşraf makamının yanı sıra Mısır'ın en etkili dini makamı olan şeyh-ül ezherliğe bugüne kadar hiçbir Hanefi getirilmemiştir. Bu sırada nakib'ül-eşraf makamı, Kahire'de peygamber soyundan gelen iki ailenin eline geçti; bunların ikisi de Şafi'ydi. Yani bu makam da artık İstanbul'dan gelen Türkçe konuşan Hanefilere ait değildi.

VAKIFLAR

Beşir Ağa otuz yıllık darüssaade ağalığı görevi süresince Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde dini vakıflar ve hayır vakıfları kurdurdu: Topkapı Sarayı alanındaki cami, Topkapı Sarayı yakınındaki külliye, Eyüp'teki darülhadis ve Kahire'deki sebil-mektebine, Beşir Ağa'yla ilintili (özellikle Kahire'deki I. Mahmud Medresesi) medreselere ve çeşitli vakıflara yoğunlaşacağım.

Topkapı Sarayındaki Cami

Beşir Ağa muhtemelen 1730'larda, harem duvarlarının hemen dışında, Topkapı Sarayı ikinci avlusunun uzak batı kenarında, küçük bir cami yaptırdı. Gerekli zenginliğe sahip olan herkes günlük ibadetler için küçük bir mescit yaptırabilirdi, ama buna karşılık sadece bir imparatorluk görevlisi, cuma namazlarının kılınabileceği büyük bir cami inşa ettirebilirdi. Beşir Ağa Camisi harem alanının içindeki, alt rütbelerdeki harem ağaları tarafından kullanılan küçük camiden [Ağalar Camisi] tamamen ayrıydı. N. M. Penzer, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki, müzeye dönüştürülmekte olan sa-

rayı inceleyen *Harem* adlı kitabında, Beşir Ağa Camisi'ni bir harabe olarak tasvir eder. Ancak cami 1940'larda restore edildi. Beşir Ağa Külliyesi gibi saraydaki cami de kırmızı tuğla ve beyaz taştan barok tarzında inşa edilmişti.

Topkapı Sarayı Yakınındaki Külliye

Bir külliye tipik olarak bir medreseden, cemaatle kılınan cuma namazları için yeterince geniş bir camiden ve genellikle de belli bir tasavvuf tarikatının kendine has ayinlerini yaptığı bir tekmeden oluşurdu. Beşir Ağa'nın, Topkapı Sarayı'nın batı tarafındaki, bugün Cağaloğlu diye bilinen mahallede bulunan külliyesinde bütün bu unsurların yanı sıra bir kütüphane ya da kitap deposu ile bir de sebil bulunuyordu. Kırmızı tuğla ve beyaz taştan pek ustalıkla inşa edilmiş, zarif barok tarzındaki küçük külliye, III. Ahmed'in annesi ve Beşir Ağa'nın o günlerdeki müttefiki Gülnuş Emetullah Sultan için Üsküdar'da yaptırılan camiye benzer. Cami ve önündeki avlu yakın zamanlarda restore edildi. Harimin güney tarafında çift kanatlı bir kapı vardır; üzerinde küçük metal bir levhada Arapça olarak "İçeride kitaplar var" yazılıdır. Kapının arkasındaki uzun, dar oda, harimle tam bir tezat halinde restore edilmeden bırakılmıştır ve hayret verici şekilde sadece sıva döküntüleri ve tozla doludur. Yukarıda anlatılan 1007 cildin burada tutulduğunu düşünüyoruz.

Avlunun güney tarafında bulunan medresede öğrenciler için on iki hücre bulunur. Kompleksin biraz arka tarafına yerleştirilmiş olan tekke 1990'larda Batı Trakya'dan gelen Müslüman mülteciler için kurulmuş bir vakfa ev sahipliği ediyordu. 1745'teki inşasıyla Osmanlıların 1820'lerde giriştiği batılılaşma ıslahatları arasındaki dönemde tekkede hem erkekler hem de kadınlar için derviş hücreleri, bir mutfak ve yemekhane ve bu tarıkata has zikrin yapılabileceği bir salon bulunuyordu. Hem Beşir Ağa'nın hem de onun 17. yüzyıldaki selefi Abbas Ağa'nın kütüphanelerindeki ünlü mutasavvıfların çok sayıda yazma eserinin tanıklık ettiği gibi, harem ağaları arasında tasavvuf eğilimleri oldukça yaygın görünmektedir. Üstelik bu, Beşir Ağa'nın yaptırdığı tek tekke de değildir.

Bu tekke Nakşibendi tarikatına adanmıştı. Ancak, Nakşibendi tarikatı, Beşir'in bağlantılı olduğu tek tarikat olmamalı. İstanbul'daki bir içi

mahallesinde bulunan önemli bir Halveti şeyhinin türbesine eklediği yazıtı bakarak hükme varılacak olursa, Beşir Ağa'nın hem Osmanlı merkezi topraklarında hem de Arap vilayetlerinde epeyce yaygın olan Halvetilerle ilişkileri bulunduğunu ileri sürebiliriz. Gerçekten, Beşir Ağa'nın hayatının sonuna doğru Kahire'de Halvetiler önemli bir gelişme göstermiş ve nüfuz kazanmışlardı; bu sırada el Ezher Üniversitesiyle ilişkili birçok ulema da önde gelen Halvetilerdendi. Dallarını birbirinden özerk, oldukça dağınık bir tarikat olan Halveti tarikatının Osmanlı merkez bölgeleriyle Arap ülkeleri arasında bağ kurmaları onları harem-i hümayûnun darüssaade ağasına uygun bir yer haline getiriyordu. Öte yandan, eskiden caminin yanındaki kitap deposunda tutulan elyazmaları arasında farklı tarikatlardan yazarların eserleri de vardır. Darüssaade ağası pek çok tarikata üye olmuş, ya da en azından, 18. yüzyıl boyunca birçok ulemanın yaptığı gibi çoğunun zikirlerine katılmış olabilir.

Beşir Ağa Külliyesinin kuzeydoğu köşesindeki sebil bugün, böylesi külliyelerin dış köşelerindeki birçok benzer sebil gibi, yiyecek-içecek satan bir büfe olarak kullanılmaktadır. Restore edilen caminin namaza gelenler için işler vaziyette aptes çeşmeleri vardır. Güneydoğu köşesinde, kütüphanenin dış duvarının yanındaki sokağa inen üzeri kapalı merdiven, külliye'nin bir çeşit arka giriş kapısı gibidir. Burası pekâlâ Beşir Ağa tarafından kullanılmış olabilir.

Eyüp'teki Darülhadis

Beşir Ağa, kendisinin ve birçok başka Osmanlı görevlisinin gömüldüğü geniş bir mezarlığın bulunduğu Eyüp'e küçük bir kütüphane vakfetmiş, burada bir de darülhadis kurdurmuştur. Hâlâ mevcut olan bu darülhadisin, Beşir Ağa'nın bu amaca çok uygun dini eserler kütüphanesini kullanmış olduğuna kuşku yoktur.

Kahire'deki Sebil-Mektep

Kahire'deki Beşir Ağa Sebil-Mektebi, vekili Hasan Ağa'nın gözetimi altında inşa edilmişti. Bir çeşme ve üzerindeki tek odalı sıbyan mektebinden ibaret bu tür yapılar Kahire'de zaten bilinmekteydi. Son Memluk

sultanları yapılarına sebil-mektepler de ilıstırmıřlerdi. Sultanlardan biri tarafından 16. yūzyıl bařlarında yaptırılan kervansarayın kōēesinde bulunan bir ōrneēi el Ezher ile Kahire'nin ūnlū çarřısına yakın bir yerdedir. 17. yūzyıl boyunca Mısır valileri, daha geniř bir dini ya da ticari yapı grubuyla baēlantılı olmayan sebil-mektepler yaptırmaya da bařlamıřlardı. 18. yūzyıl itibariyle sebil-mektepler, hem imparatorluk bařkentinden gelenlerin, hem de yerli Mısır ileri gelenlerinin en çok yaptırdıkları yapılar haline gelmiřti. Bunun bir nedeni, kuřkusuz tek odalı bir sıbyan mektebi ve çeřmeyi inřa ve idame ettirme maliyetinin, medrese, imarethane ve diēer tesisleri bulunan būyūk kūlliyeler bir yana, bir cami ile karřılařtırıldıēında bile çok daha dūřuk olmasıydı. Ūstelik Kahire'de sebil-mektepler, mevcut řehir dūzenlemesine çok daha iyi uyuyorlardı. Mimarlık tarihçisi Ūlkū Bates'in gōsterdiēi gibi (Bates 1991, s. 142), Mısır'daki ilk Osmanlı valileri yaptıracakları camileri, İstanbul, Edirne ve ilk dōnem Osmanlı bařkenti olan Bursa'daki muadilleri gibi gōrsel bir gūce sahip olmaları için gōrece boř, yūseke yerlerde yaptırmayı tercih ediyorlardı. Buna karřılık kendi bařına inřa edilmiř bir sebil-mektep, ōnceden mevcut olan yapıları tamamlıyordu. 18. yūzyılda Mısır'ın asi ōnde gelenlerinden Ali Bey'in karısı Nefise Hatun'un sebil-mektebi, 10. yūzyılda kurulan eski Kahire'nin gūney kapısının hemen gūneyinde bulunan bu yapı, kapıyla ve řatafatlı minareleri kapının iki kolonu ūzerinde yūkselen 15. yūzyıldan kalma bir Memluk saltanat camisiyle mimari olarak i içe geçer.

Beřir Aēa Sebil-Mektebinin Hamza Abd al-Aziz Badr ve Daniel Crecelius tarafından yayınlanan vakıfnamesi, bu vakfın arkasında yatan gūdūye ilişkin ipuçları verir. Bu belgeye gōre vakfın payına dūřen iratla bir Hanefi fakih desteklenecektir. Fakih, Arapçada genel olarak bir İslam hukukusunu yani fıkhıyı kasteder, ama burada sadece bir sıbyan mektebi hocası kastedilmektedir. Bu vakıf ōrneēinde hocaların Hanefi olması, baskın Sūnni mezheplerinin şafilik ve Malikilik olduēu Kahire baēlamında ōnemli olmalıdır. Bu mezhepler esasen ibadetlerin ayrıntılarında, boşanma ve miras gibi medeni hukuk meselelerinde kendilerini gōsterirler. Ne var ki Hanefi mezhebi, Osmanlıların resmi mezhebiydi ve imparatorluēun Avrupa vılayetleri ile Anadolu'da ve bir dereceye kadar da Suriye'de son derece yaygın-

dı. Ancak Mısır, Şafi mezhebinin doğum yeridir ve mezhebin kurucusu da Kahire'de gömüldür. Öte yandan Yukarı Mısır'ın sakinleri, Kuzey Afrika'dakiler gibi başından beri Maliki mezhebine bağlıydılar.

Her ne kadar geç Memluk sultanları Hanefi mezhebini benimsemiş ve Hanefi ulemaya hamilik etmiş olsalar da, Hanefiliği hiçbir zaman bir tür resmi mezhep gibi yerleşik hale getirmiş değillerdi. Ancak Osmanlılar da ima bir Hanefi kadı ve 18. yüzyıla kadar da, her büyük sancakta bir Hanefi nakib'ül-eşraf atıyorlardı. Hatta Mısır'ın önde gelenleri, tarihi el Ezher Üniversitesi'nin Türk (Anadolulu) ve Hintlilerden (güney Hindistanlılar daha çok Şafi olsa bile kuzeyliler genel olarak Hanefi'ydi) müteşekkil Hanefilerin baskın olduğu yurtlarına maddi katkıda bulunuyor hatta bunları kuruyorlardı. Beşir Ağa, sıbyan mektebine bir Hanefi hoca atamakla Kahire'deki Hanefi varlığını güçlendiriyordu. Daha da özgül olarak, vakıfnamesi okulun yetimlere parasız eğitim vermesini şart koşuyordu; bu şekilde de Hanefiliği, başka bir mezheple aile bağları bulunmayan oğlan çocukları için uygun hale getiriyordu.

Beşir Ağa'nın darüssaade ağası olarak halefi Morali Beşir Ağa 1750-51'de, Sultan I. Mahmud'un Kahire'deki medresesinin inşaatını teftiş ettikten hemen sonra, Hacı Beşir'inkinin tam karşısına daha özenli bir sebil-mektep yaptırmıştır. Böylece, Kahire'nin bu bölgesi, saray tarafından uygun görülmüş bir Osmanlı Hanefiliği mevkii olarak öne çıkıyordu.

Bulgaristan'da Medrese

Beşir Ağa'nın eğitim faaliyetleri İstanbul ve Kahire'yle sınırlı değildi. Tuna Nehri kıyısında bulunan, bugünkü Bulgaristan'ın Romanya sınırındaki Zıştovi'de de bir medrese kurdurdu. Bu medrese doğal olarak, Osmanlı Balkanlar'ında temsil edilen yegâne mezhep olan Hanefiliği benimsiyordu. Ancak Beşir Ağa'nın amacı, sadece Osmanlı mülklerindeki Hanefi kurumlarının sayısını artırmak değil, Osmanlı resmi Hanefiliğinin varlığını ve buna eşlik eden resmi Osmanlı dini müeyyidelerini kuvvetlendirmektir de. Yerel önde gelenlerin zenginlik ve nüfuzlarının giderek daha görülür ve belirleyici hale geldiği bir dönem olan 18. yüzyıl boyunca bu emperyal imtiyaz beyanı sembolik olarak önemliydi.

Kahire'deki alışılmadık ölçüdeki iddialı kuruluşun arkasında da böyle bir emperyal beyan amacı yatıyor olabilir. Bu kuruluş, 1750'de Hacı Beşir Ağa'nın halefi Morali Beşir Ağa gözetiminde, Hacı Beşir'in sebil-mektebinin yakınlarında inşa edilen Sultan I. Mahmud'un (hükümdarlığı 1730-54) medresesiydi. İki yapı da doğudan Nil'e açılan kanalın (bugün üzeri kapatılmıştır) yakınında bulunuyordu; 1750 itibarıyla bu bölge Kahire'deki meskûn mahallerin en uzak batı kenarıydı ve burada seçkin konutlar bulunuyordu. Son Memluk sultanlarının gösterişli vakıflarından beri Kahire'de hiçbir sultan medresesinin dikilmemiş olduğunu göz önüne alırsak bu yapının önemi belirgin hale gelir. Görevdeki bir darüssaade ağası için inşaata İstanbul'dan nezaret etmek de aynı şekilde sıra dışıydı. Üstelik bu, Mısır'ın yerel önde gelenlerinin, hepsinden önce de gitgide daha da etkin hale gelen Kazdağlı hanesinin bir yandan el Ezher'e cömert yardımlarda bulunurken bir yandan da camiler, medreseler, tekkeler kurduğu bir dönemdi. Bu bağlamda Mahmud'un medresesi yerel önde gelenlerin bu anıtlarına neredeyse bir cevap gibi görünmektedir.

Bugün mevcut bulunduğu kadarıyla I. Mahmud medresesi, belli ki yerel inşaat ustaları tarafından yapılmış, Kahire'nin 10. yüzyıldaki kuruluşundan beri Mısır'da popüler olan zigurat tarzı çatı süslemeleriyle bezeli, siyah taştan, gösterişsiz bir binadır. 1770'lerde girintili kemerleri Kazdağlı hanesi yapılarıyla ilişkilendirilecektir. Her penceresinin üzerindeki I. Mahmud tuğrası ve yapının köşesindeki sebil-mektep özellikle dikkat çeker. Sebilin geniş, eğik bir cephesi vardır, sıbyan mektebi ise çok kenarlıdır; bu yeni tarz Kahire için bir emsal oluşturmuştur ve yüzyılın sonraki yıllarında Kazdağlı hanesi için çalışan mimarlar tarafından da benimsenecektir. Belli ki yapılan onca masrafa rağmen Mahmud'un medresesi entelektüel açıdan pek de etkili olmuşa benzemez. Öyle ki Hanefi öğrencileri kendine çekmek için hiçbir zaman el Ezher'e rakip olamamıştır.

Çeşmeler

Nihayet Beşir Ağa, su içmek ve aptes almak için kuran mekteplerinden bağımsız basit çeşmeler de yaptırmıştı. Bunlardan ikisi, Boğaz'ın Avrupa

yakasında, bugünkü İstanbul'un kuzey ucundaki iki mahallede bulunabilir. Beşir Ağa zamanında bu bölgeler İstanbul'dan ayrı köylerdi. Bunların sakinleri çoğunlukla Rumca konuşan Ortodoks Hristiyanlardı. Ne var ki bu uzak köyler Osmanlı sarayı mensuplarının sevdikleri gezinti mekânlarıydı ve belki de Beşir Ağa çeşmelerini kurmak için buraları bu nedenle tercih etmişti. Aptes almak için temiz su sağlanması bir hayır olarak kabul edilirdi; zira namazdan önce aptes almak için akar su kullanma ısrarı Hanefilerin ayırt edici ortak özellikleriydi (gerçekten de, Arapça musluk anlamındaki *hanafiyya* sözcüğü bu kararlılıktan türemiştir). Beşir Ağa besbelli ki, dini vakıflarda Osmanlı mülkündeki Hanefi Müslüman varlığını göstermek istiyordu.

SONUÇ

Beşir Ağa, kütüphanelerinde olduğu gibi, bütün bu yapılarında da resmi Osmanlı mezhebi Hanefiliği tüm imparatorlukta güçlendirmeye kendini adanmış bir Osmanlı Hanefisi olduğunu kanıtlıyordu. Öte yandan, yaptırdığı yapılar ve topladığı kitaplar da Hz. Muhammed ve onun sünnetine tam olarak adanmış bir tasavvuf erbabı; tarih, edebiyat ve çağdaş ilahiyat tartışmalarına derin ilgi gösteren, çok dil bilen bir okur olarak belli bir manevi ve entelektüel derinliği olduğunu göstermektedir. Enderun'da yetişen, Kahire ve Medine'de tecrübe kazanan Beşir Ağa, bu birikimini Osmanlı topraklarındaki dini ve entelektüel hayata vakıfları aracılığıyla aktarmıştır.

BEŞİR AĞA'NIN ÖLÜMÜ

Beşir Ağa, 3 Haziran 1746'da Topkapı Sarayı haremindeki dairesinde öldüğünde doksanlarındaydı. Zihinsel durumu hakkında bilgimiz yok. Bu yaştaki bir harem hadımı çok yıpranmış olmalıdır. Sesi alılsınmadık şekilde tiz çıkıyor olmalıydı. Çin kaynakları, Pekin'deki imparatorluk sarayının yaşlı hadımlarına “yaşlı kadınlar gibi ciyaklıyorlar” diye değinirler. Daha orta yaşlarında bile kırışmış olduğu sanılan cildi, yaşı gereği iyice kötü bir görünüm almış olmalı. Yaşlı hadımların sık sık bunamadan mustarip oldukları da gözleniyordu; yani Beşir'in, hayatının son on yılında Haremeyn vakıflarıyla ilişkili meseleler bir tarafa, harem işlerinin bile tam anlamıyla başında olup olmadığını sorgularsak haksızlık etmiş olmayız. Kahire'deki vekili Osman Ağa'nın sorumlulukları da ilk anda görüldüğünden daha ağır olabilir.

CENAZE VE DEFİN

Yaşlı hadımın ölümü, Sultan I. Mahmud'a alt seviyedeki harem ağalarından biri kanalıyla duyurulmuş olmalıdır; bu kişi kuşkusuz ki sultanın hasekisini de (Sultan Mahmud'un, II. Mustafa'nın cariyelerinden olan annesi 1739'da ölmüştü) bilgilendirmiştir. Cenaze işlemleri resmi Hanefi mezhebine göre yapılmış olmalıdır. Beşir'in cenazesi ya alt seviyedeki harem hadımları ya da profesyonel ölü yıkayıcılar tarafından yıkanmış ve kefenlenmiş, önce cenaze namazı için camiye götürülmüş, sonra da Eyüp'teki büyük eski mezarlıkta hazırlanan mezara konulmak üzere bir tabuta yerleştirilmiş olsa gerek. Cenaze namazı ya harem alanındaki harem ağalarının mescidinde, ya haremın hemen dışındaki Beşir Ağa'nın kendi camisinde, ya da bir ihtimal saray surlarının dışındaki külliyesine ait camide kılınmış olabilir. Eğer böyleyse, sultanın hasekisinin, diğer harem kadınlarının ve çok sayıda harem ağasının bulunduğu cenaze kolu, sarayın ikinci avlusunun girişindeki büyük kapıdan çıkmış, sağa, camiye doğru dönmüş olmalıdır. Alay oradan da, kadınları ve hadımları geride bırakarak, neredeyse kesin olarak eski Bizans kara surlarındaki en yakın kapıya [Edirnekapi] açılan

eski Bizans alay yolu [Divanyolu] boyunca devam etmiştir, sonra da Sultan II. Mehmed'in yaptırdığı Eyüp Sultan Camisi'ne ulaşmıştır. Bu cami, peygamberin sancaktarı Ebu Eyyub el-Ensari'nin Bizanslılara karşı muharebe-de şehit düştüğüne inanılan yerde yaptırılmıştı.

Caminin dışında, yüzyıllar boyunca çok sayıda sultanın, saray görevlisinin, ulemanın ve başka seçkinlerin gömüldüğü geniş bir mezarlık vardır. Burası, Beşir'in şanına layık bir mezarlıktır. Beşir Ağa'nın kefenlenmiş cenazesi burada imamın tekrar ettiği “*Allahümme salli ala seyyidina Muhammedin ve ala al-i seyyidina Muhammed*” (Allahım peygamberimiz Muhammed'e ve aline [evladı iyaline] salatu selam ve esenlikler eyle) duaları eşliğinde tabuttan çıkarılıp başı Mekke yönüne bakacak şekilde, sağ tarafına doğru mezara yatırılmış olmalıdır. Kuşkusuz Fatiha suresi de okunmuştur; bazı ilk Hanefi hukukçuları bu uygulamayı onaylamasalar da, Osmanlılarda bu o kadar yaygındır ki, mezar taşlarında genellikle “Ruhuna Fatiha” yazılıdır. Beşir'e yakın, belki himayesindekilerden biri veya halef olarak seçtiği Morali Beşir Ağa, kulağına kelime-i şahadeti fısıldamış olmalıdır; böylelikle rahmetli, definden hemen sonra kendisini inancı hakkında sorgulamak için mezarın içinde görüneceklerine inanılan iki meleğin sorularına cevap vermeye hazır olacaktır. Harem ağaları belli ki törenin bu kısmını çok ciddiye alıyorlardı. 13. yüzyıl Hanefi fıkıhçılarından biri bu sorgu üzerine etkileyici bir risale yazmıştır; bunun bir kopyası 17. yüzyıl sonlarında Kahire'de ölen Darüssaade Ağası Abbas Ağa'nın terekesinde kayıtlıdır. Mevtanın arkasından kırkı çıkana, yani 13 Temmuz 1746'ya kadar dualar okunmuş olmalıdır.

BEŞİR AĞA'NIN TÜRBESİ

Beşir Ağa'nın Eyüp Mezarlığındaki türbesi, Ebu Eyyub el-Ensari Camisi avlusunun köşesine bakan, görece mütevazı, kubbeli bir yapıdır. Türbenin önünü bir çeşme süsler. Türbe girişinin üzerindeki kitabede şöyle yazılıdır:

Ağa-yı mesned-i dar-üs saâde-yi sâbık
Beşir Ağa-yi melek haslet kerem ferma
Virüb sinin kesire o sadre revmâk u zib
Mekârimîyle halayıkdan Udi celb-i du'â

Cihanın eyledi terk izz ü câhını âhir
Çü bildi bâki değildür saâdet-i dünyâ
Olunca âzim-i râh-ı bâka hulûsunu gör
Civar-ı Hazret-i Hâlid ki menzil oldu ana
Cenâb-ı Hazret-i Hakk afv idüb cerâmini
Makamın eyliye firdevs-i hemdemin havra
Du'a idüb didi bir bendesi ana târih
Beşir'e zir-i Livâi Resul ola mevâ

Şiirde Beşir Ağa'nın hayatı bir son durakta biten uzun bir geziye benzetilmiştir. "Menzil" kelimesiyle, kervanların ya da orduların sefer ya da yürüyüş yolunda dinlendiği durağa atıfta bulunulur. İslam inancına göre mezar ile böylesi bir durak arasındaki analogi çok uygun düşmektedir. Müslümanlıkta mezarın, ruhun iki melek tarafından sorguya çekildiği bir çeşit durak işlevi taşıdığı düşünülür. (Hristiyanlık da mezarı, ruhun selamete ya da azaba giden yoldaki bir durağına benzetir.)

Kitabedeki Halid, asıl adı böyle olan Ebu Eyyub el-Ensari'ye yapılan bir atıftır. Gerçekten, Beşir Ağa'nın "menzil"i, yukarıda değinildiği gibi Ebu Eyyub'unkine yakın bir yerdeydi ve şair, bu fiziksel yakınlığı ima ediyor, belki de türbe ziyaretçilerini müteveffa Beşir Ağa ile çoktan vefat etmiş bulunan sancaktar arasında manevi bir bağ kurmaya teşvik ediyordu. Ebu Eyyub gibi Beşir Ağa da bu yeni inancı bütün yüreğiyle kabul eden bir mühtediydi. Ancak onun taşıdığı "sancak," Beşir'in kurduğu dini vakıflar ve hepsinden önemlisi –aralarında çok sayıda hadis derlemesiyle öne çıkan Eyüp'teki kütüphane de bulunan– Beşir'in kütüphaneleriydi. Dahası Beşir, şeyhülharem olarak, tıpkı peygamberi 622'de Medine'de karşılayan Ebu Eyyub gibi, peygamberin Medine'deki *ensar*'larından biri olmuştu (yardımcı anlamına gelen bu kelime, Ebu Eyyub'un adında bu nedenle yer alır).

OSMANLI “GERİLEME DÖNEMİ” AÇISINDAN BEŞİR’İN MİRASI

Beşir Ağa, darüssaade ağalığı makamını kendinden önceki ve sonraki bütün darüssaade ağalarından daha uzun süre (29 yıl) işgal etmişti. Muhtemelen bütün darüssaade ağalarından daha etkili olmuştu. Darüssaade ağalığını Osmanlı şehzadelerinin eğitiminde ve dolayısıyla da Osmanlı sultanlarının şekillendirilmesinde ana unsur haline getirerek bu makamı, siyasi ve iktisadi nüfuzunun zirvesine ulaştırmıştı. Veziriazam 18. yüzyıl başlarından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu’nun temel (askeri, siyasi ve hatta iktisadi) karar alıcısı olarak fiilen sultanın yerine geçerken Beşir de, veziriazamların seçiminde, hamiliğinde ve hatta azledilmesinde temel bir güç olarak ortaya çıkmıştı. Kısaca Beşir Ağa, veziriazam imparatorluğun kamusal yüzü olmaya devam ediyor olsa bile, imparatorluğun her anlamda tek güçlü figürü haline gelmişti.

MORALI BEŞİR AĞA

Hacı Beşir Ağa’nın ardından Beşir adını taşıyan en az dört darüssaade ağasının gelmiş olması bile tek başına onun benzeri görülmemiş nüfuzuna tanıklık eder. Belli ki bu sevilen bir harem ağası ismi haline gelmişti; belki de bu ismi taşıyan hadımların bahtının açık olacağı umuluyordu. Ne yazık ki bu isim, Hacı Beşir’in hemen ardından gelen halefi Morali Beşir Ağa’yı kara talihinden kurtarmaya yetmedi. Morali Beşir ile sona eren darüssaade ağalarının tezkirelerini yazan reisülküttab Ahmed Resmî Efendi’ye (ö. 1783) göre, Morali etrafını, seçkin kölelerden, yani memluktardan oluşan bir muhafız kıtasıyla kuşatmıştı. Bu memluklar İstanbul’da karışıklıklara neden olunca, bunların halkta yarattığı tedirginlik Morali Beşir Ağa’nın Kız Kulesi’nde birkaç gün hapsedildikten sonra idamına neden oldu. Bu, saray mensuplarına ve sultanın benzer kullarına has bir infaz türüydü; asilere ya da düşman komutanlarına uygulanandan farklıydı: infazı kalabalık önünde başı kesilerek ya da o günlerde yaygın olduğu gibi asılarak değil, gizlice boğularak gerçek-

leştirilmişti. Başı veya vücudu da teşhir edilmemişti. Morali Beşir Ağa idam edilen çok az sayıdaki saray harem ağalarından biriydi; böyle bir ölüm gerçekten de sıra dışı ve son derece utanç vericiydi. Boğazın Anadolu tarafında, görece sıradan harem ağalarının defnedildiği bir mezarlığa gömüldü.

BEŞİR SONRASI DÖNEMDE DARÜSSAADE AĞALARI VE VEZİRİAZAMLAR

Morali Beşir'in kaderi sıra dışı olsa bile, bu, Hacı Beşir Ağa'nın ölümünden sonra, darüssaade ağalarının nüfuzuna karşı bir meydan okuyuşun işareti de olmuştu. Onun görülmemiş çaptaki nüfuzunun kıskırttığı bir meydan okuyuştu bu. Hacı Beşir Ağa'nın ölümünden sonraki veziriazamlar elbette onun ortaya koyduğu örneğin farkındaydılar ve bunların birçoğu da, bazı durumlarda darüssaade ağasına öyle ya da böyle karşı gelerek bu örneği değiştirmeye kararlıydı. Belki de bir veziriazam ile darüssaade ağası arasındaki böyle bir karşı karşıya gelişin en açık örneği, 1757'den 1763'e kadar veziriazam olan Ragıp Mehmed Paşa ile Darüssaade Ağası Ebukuf Ahmed Ağa (görevi 1754-57) rekabetidir. Mekkezade Hüseyin'in Şam valisi olarak atanması ve bunun sonucu olarak 1757'de ortaya çıkan hac kervanı felaketi buna sebep olmuştu. Ebukuf Ahmed Ağa'nın himayesindeki Mekkezade Hüseyin, o zamana kadar Suriyeli Azem ailesinin tekeline bulunan valiliği almak için bu ilişkiyi kullanmıştı. Ragıp Mehmed Paşa, Azemlerin dostu değildi ama Ebukuf Ahmed Ağa'nın ve gelecekteki darüssaade ağalarının böylesi üst düzey atamalara karar vermelerini engellemeye kararlıydı. Beşir Ağa'nın ölümü vilayetin siyasi haneleri arasındaki güçler dengesini değiştirdi. Ragıp Mehmed Paşa darüssaade ağasının otoritesine meydan okumaya karar verdi. Paşanın 1740'lardaki Mısır valiliği deneyimi bu kararını kesinlikle etkilemiş olmalıdır.

Beşir Ağa'nın uzun görev süresi ve otuz yıllık darüssaade ağalığı sırasında elde ettiği devasa otoritesine, halefi olan darüssaade ağaları sahip olamadılar. Onun ortaya koyduğu örnekle zapturapt altına alınmış olan 18. yüzyılın ikinci yarısındaki veziriazamlar ve hepsinden önce de Ragıp Mehmed Paşa, bir darüssaade ağasının tek tarafı olarak en önemli saltanat atamalarına karar vermesine ve imparatorluk stratejilerini belirlemesine bir daha asla izin vermemeye yemin etmiş olabilirler. Osmanlı harem, impa-

ratorluğun Birinci Dünya Savaşının ardından batısına kadar bir dizi etkili darüssaade ağası görmüş olsa da, bir daha asla tek bir darüssaade ağası makamı bu kadar uzun süre işgal edemeyecek ya da böyle bir güç tekelini kullanamayacaktı.

BEŞİR AĞA VE OSMANLILARIN “GERİLEMESİ” MESELESİ

Beşir Ağa, geleneksel olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun “gerileme”si şeklinde resmedilen bir dönemde etkin olmuştu. Geleneksel anlatıya göre Kanuni Sultan Süleyman’ın hükümdarlığının ardından (1520-66) Osmanlı İmparatorluğu, en azından 19. yüzyıldaki Batılılaşma ıslahatlarının kabul edilmesine –hatta bazı yorumlara göre imparatorluğun 20. yüzyıl başlarındaki sonuna– kadar devam eden derin bir gerileme dönemine girmişti. Bu gerileme toprak genişlemesinin sona ermesiyle ve 17. yüzyıl sonlarında Habsburg ve Rus imparatorluklarına büyük toprak kayıplarıyla belirgin hale geliyordu. Bu arada Osmanlı idari ve askeri saflarında yolsuzluk da yayılmıştı. 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında gerilemenin başlaması sürekli artan enflasyon, köylülerin topraktan kaçışları ve kırsal bölgelerde genel asayişsizlik gibi sosyoekonomik etkiler de yarattı.

Ancak son otuz yıl içinde Osmanlı tarihçileri bu gerileme hikâyesini sorgulamış ve sonunda da reddetmişlerdir. Bir imparatorluğun gerilemesi için üç yüz yıl, sıra dışı ölçüde uzun bir süredir; tarihte böyle uzun bir süre gerileme lüksü bir tarafa, varlığını üç yüz yıl boyunca sürdürebilen görece pek az imparatorluk vardır. Bazı tarihçiler 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıl başında imparatorluğun askeri, iktisadi ve demografik bir krizle yüz yüze kaldığını kabul etseler de, bu krize dayandığını ve böylelikle de uzun varlığının yeni bir aşamasına girdiğini ortaya koyarlar. Artık askeri fetihler ve toprak genişlemelerine dayanmayan, ancak Osmanlı idaresindeki topraklarda, en azından sultanın Haremeynü’ş-Şerifeyn Mekke ve Medine’nin koruyucusu ve Sünni İslamın baş temsilcisi olma rolünü vurgulamak suretiyle Osmanlı hanedanına sadakati desteklemeye çalışılan bir aşamadır bu.

Kabul edilmeli ki, Osmanlı sultanı, şimdilerde “kriz ve uyum” denilen bu yeni aşama sırasında kamu önüne daha az çıkan bir figür haline

gelmişti. Artık kişisel olarak askeri seferlerin başına geçmiyor ya da yabancı hükümdarlarla stratejik evlilik ittifakları yapmıyordu. Bunun yerine savaşı veziriazamlara bırakıp, zamanını çoğunlukla İstanbul ya da Edirne'deki sarayda geçiriyordu. Şehzadeler de artık devlet adamlığını öğrensinler diye vilayetlere gönderilmeyip harem-i hümayûnda kalıyorlardı. Gerçekten de, artık yeni sultanlar tahtın potansiyel rakipleri olarak kardeşlerini öldürmediklerinden, saray bu yıllarda çok daha kalabalıklaşmıştı. Öte yandan 17. yüzyılda bir dizi çocuk ya da zihin özürlü sultan, imparatorluk siyasetini şekillendirmede ve sık sık da veziriazam seçiminde annelerine ya da harem ağalarının da aralarında bulunduğu diğer harem mensuplarına görülmemiş derecede nüfuz sağlamıştı.

Darüssaade ağası da belli anlamlarda bu "gerileme"nin kişileşmiş haliydi. İkinci bölümde değinildiği gibi, bu makam da, geleneksel olarak "gerileme"nin başladığının düşünüldüğü 16. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştı. 17. yüzyılın sonlarına kadar imparatorluğun derin bir krizle karşılaşp bunu aştığı şeklindeki revizyonist tarih görüşünü benimsesek bile, 18. yüzyıla genellikle, Köprülü ıslahatlarına ve Osmanlı iktisadındaki iyileşmeye rağmen gerilemenin sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nu ele geçirdiği dönem olarak bakılır. 18. yüzyıl itibarıyla Venedik, Osmanlı silahlarının hâlâ üstün geldiği tek Avrupa devletiydi; yarı-özerk yerel egemenler de eyaletlere hâkimdiler. Bu bağlamda darüssaade ağaları da çürümüş bir sistemin itibarını yitirmiş kalıntıları olarak görünürler.

Ancak bütün bunlara rağmen Osmanlı sistemi, yaklaşık 200 yıl daha işlemeye devam etti. 1739'da, imparatorluğun Avrupalılaşma ıslahatlarına girişmesinden bir asır önce becerikli Osmanlı diplomasisi imparatorluğa Habsburg cephesinde kırk yıllık bir barış dönemi kazandırdı. Öte yandan Osmanlı eyaletlerinde de yerel ileri gelenlerin otoritesi, bunları besleyen melez bir Osmanlı-yerel siyasi kültürüyle ve imparatorluk başkentiyle iyi ilişkiler sürdürme istekliliğiyle dengelenmişti. Gerçekten de darüssaade ağası, hem görev başında hem de sürgündeyken İstanbul ile eyaletler arasında, himayesine aldığı yerel önde gelenler aracılığıyla son derece önemli bir bağlantı noktası hizmeti görüyordu. Öte yandan, darüssaade ağasının nezaret ettiği ve fiilen bütün Osmanlı eyaletlerine yayılan vakıf toprakları ve

mülkleriyle donatılan Haremeyn vakıflarının ihtiyaçları da imparatorluğu mali ve dini bir yükümlülükler ağıyla birleştiriyordu.

O halde Avrupalı gözlemciler neden Beşir Ağa'nın zamanındaki Osmanlı İmparatorluğu'nu gerileyen, hor görülen bir varlık, sadece eski şanlı günlerinin bir gölgesi olarak resmederler? Sanırım Avrupalılar bu aşamadaki imparatorluğu ne yapacaklarını hiç bilmiyorlardı: imparatorluk, hâlâ önemli bir güçtü ama öte yandan, muhayyilelerinde olduğu gibi Avrupa'nın baş belası da değildi; sultan ise Kanuni Sultan Süleyman'ın "şanlı günler"inde olduğundan daha anlaşılmaz, daha gözlerden uzak bir figürdü. Avrupalı erkeklerin, sultan ve şehzadelerin şimdi zamanlarının çoğunu geçiriyor göründükleri hareme girememesi, bu gölgeler içindeki mülkü daha da yabancı ve esrarengiz bir hale getiriyordu.

Böyle bir bağlamda, darüssaade ağası birçok Avrupalıya meşum bir figür gibi görünmüştür. Gerçekte darüssaade ağası, 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı sultanı çevresinde kümelenmeye başlayan görece küçük gözde halkalardan sadece biriydi; dolayısıyla, çağdaş Avrupa saraylarının çeşitli gözdelelerinden ya da "iç halkalarından" pek az farklıydı. Ancak pek çok Avrupalı gözlemci, darüssaade ağasının hadımlığı nedeniyle böyle bir karşılaştırma yapamamış gibi görünmektedir. Nihayetinde Doğu Avrupa'yla ya da Asya ve Afrika'nın büyük bölümüyle karşıtlık halindeki Batı Avrupa'nın hayatında, 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında Avrupa operalarını süsleyen *castrati*'ler dışında pek hadım yoktu. Bir harem hadımı, Batı Avrupa'nın kraliyet saraylarındaki herhangi bir siyasi aktörün aksine toplumsal cinsiyet sınırlarını aşabilirdi. Topkapı Sarayı'nın Avrupalı ziyaretçileri için, Batı Avrupa'da nedimelerin üstlendiği rolü gören ve erkekler haremi ile kızlar haremi arasında mekik dokuyan bu iğdiş edilmiş, özellikle de birçok Avrupalı için oldukça tuhaf ve hatta egzotik olan Afrikalı erkekleri görmek çok garip olmalıdır. Bu ziyaretçiler için, böyle hadımların bir yandan böylesine büyük bir imparatorluğun hayatini sürdürürken bir yandan da dini ve entelektüel hayatını şekillendirme ve korumasında bir rol oynayabileceklerini tasavvur etmek herhalde çok güçtü.

16. yüzyıl sonlarından beri çeşitli Osmanlı düşünürleri, çoğunlukla kendilerinin bağlı olduğundan farklı bir hami-mahmi ağına ait oldukları için,

Afrikalı harem ağalarından hoşlanmıyorlardı; bu da Avrupalı gözlemcilerin harem ağalarına karşı olumsuz izlenimlerine ekleniyordu. Dolayısıyla, örneğin 16. yüzyıl sonlarından bir devlet adamı ve düşünür olan Mustafa Ali (1541-1600), Kahire'ye bir ziyareti sırasında karşılaştığı Afrikalı bir harem ağasını, hiç değilse kısmen kendi hamisi Venedikli hadım Gazanfer Ağa'nın çıkarlarını tehdit ettiği için azarlamıştı. Mustafa Ali gibi düşünürler, Afrikalı harem ağalarının ve onların himayesinde bulunan kişilerin –genellikle kendi hamilerinin aleyhine olarak– büyük saygınlık ve nüfuzu olan mevkilere gelmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun içine girdiği durumdan yakınan risaleler de yazmışlardı. 18. yüzyıl sonunda Batılılaşma yönündeki ilk tereddütlü ıslahat adımlarına kadar yazılmakta olan böylesi “gerileme” risaleleri, modern dönem Osmanlı tarihçileri ilk kuşağının, imparatorluğun gerçekten de kesintisiz bir üç yüz yıllık gerileme dönemi yaşadığına dair kanaatlerini teyit ederler. Bu bağlamda darüssaade ağası “kötü giden şeyler”in çok önemli bir sebebi gibi görünür. Ama tıpkı “gerileme” paradigmasının daha mutedil bir kriz ve uyum şemasına uygun olarak revize edilmiş olması gibi, Osmanlı gerilemesinin zevkusefa düşkünlüğü olarak cisimleşen darüssaade ağası imgesi de revize edilmelidir. Elinizdeki kitabın bir amacı da budur.

SONUÇ

Beşir Ağa'nın hayat hikâyesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun en güçlü kişisi haline gelen Habeşistanlı bir kölenin hikâyesidir. Sahra Altı köle ticaretinin acımasız girdabına sürüklenen, Yukarı Mısır'da iğdiş edilip Kahire'de satılan, sonra Topkapı Sarayı'na getirilen binlerce Habeşi oğlandan biri olan Beşir Ağa, sadece bu yürek burkan şiddeti ve yerinden yurdundan edilmeleri atlatarak hayatta kalmış az sayıda kişiden biri değildir; bunların ötesine geçmiş ve nihayet, ailesinden birinin rüyasında bile göremeyeceği kadar zengin olmuştur. Onun tecrübesi, ister özgün Osmanlı “toplama” sistemiyle Balkanlar'dan devşirilmişlerden, isterse de Kafkaslar'dan ya da doğu Afrika'dan satın alınmış kölelerden olsunlar, sultanın çok sayıdaki hizmetkârı arasında bile ancak minicik bir azınlık tarafından paylaşılmıştı.

Beşir Ağa, Osmanlı saray kültürüne, yerel siyasi kültüre ve dış ilişkiler de dahil imparatorluk siyasetine, ölümünden uzun süre sonra da devam

eden derin bir etki yaptı. Resmi Osmanlı Sünni İslam anlayışının kalıba dökülmesinde de önemli bir rol oynadı. Haremeynü'ş-Şerifeyn vakıflarına nezaretiyle ve de Hz. Muhammed'in Medine'deki kabrini bekleyen türbedar ağalarının şeyhülharemi olarak yaptığı hizmetlerle, Osmanlı idaresi sırasında Mekke ve Medine'ye yapılan hac ziyaretlerinde ve peygambere gösterilen hürmetin usullerinde kendi izlerini bıraktı. Dahası, kütüphaneler ve Kuran mektepleri ile imparatorluğun kritik noktalarında yer alan medreseler kurarak resmi Hanefi mezhebinin yaşama gücünü de sağlama aldı.

Beşir Ağa'nın eşit önemdeki bir başka rolü, 17. yüzyıl sonlarında bağnaz Kadızadeliler hareketinin güçlü saldırılarından kendini korumaya çalışan tasavvuf tarikatlarına ait yapıların da aktif bir hamisi olmasıydı. Hepsinden öte, 18. yüzyıl sırasında Arap topraklarındaki Halveti ve Nakşibendi tarikatlarının gelişmesi Beşir Ağa'nın müdahalesi olmaksızın gerçekleşmiş olsa da, onun katkılarının bu gelişmeyi güçlendirmiş olduğunda hiç kuşku yoktur. 18. yüzyıl tasavvufunun canlanma eğilimi, Beşir Ağa'nın hadis çalışmalarını her yerde desteklemesine ve bu hadis koleksiyon ve yorumlarını çeşitli kütüphanelerine göndermesine çok şey borçludur. Bu iğdiş edilmiş Habeş köle, sıra dışı uzunluktaki hayatının sonunda, Sünni Müslüman bir üstat, bir devlet adamı, bir edip, bir mutasavvıf ve bir kitapsever olarak tarihte derin bir iz bıraktı.

BEŞİR AĞA HAKKINDA KAYNAKLAR

TEMEL KAYNAKLAR

Osmanlı Sarayı ve Haremi Üzerine

Saşırtıcı bir şekilde, Beşir Ağa'nın nüfuzunun kapsamına rağmen, Avrupa dillerinde doğrudan onunla ilgili pek az temel kaynak vardır. Sir Paul Rychaout'un *The Present State of the Ottoman Empire* (Londra, 1668; yeniden baskı New York, 1971) saray kurumları hakkında, Afrikalı harem ağaları üzerine açıklayıcı bölümler içerir. Osmanlı sarayı üzerine daha erken dönemli bir tasvir, Fransız elçiliğinde görevli olan Nicolas de Nicolay (1517-83) tarafından derlenmiştir; onun anlatısı 1576'da Lyon'da *Les navigations, peregrinations et voyages, faits [sic] en la Turquie* adıyla; İngilizce versiyonu da *The navigations, peregrinations and voyages, made into Turquie* adıyla Londra'da 1585'te yayınlanmış; Modern Fransızca edisyonu ise, Marie-Christine Gomez-Géraud ve Stephane Yérasimos'un editörlüğü ve notlarıyla *Dans l'empire de Soliman le Magnifique: Nicolas des Nicolay*⁶ adıyla Paris'te, 1989'da yayınlanmıştır. 20. yüzyıldan önce bir Avrupalı tarafından derlenen belki de en kapsamlı saray ve harem tasviri, Venedik Elçisi Ottaviano Bon'a (1552-1623) ait olanıdır. Bu değerli eserin modern bir İngilizce versiyonu *The Sultan's Seraglio: An Intimate Portrait of Life at the Ottoman Court* adı altında yayınlanmıştır, bunun sunuşu ve notlandırması Godfrey Goodwin tarafından yapılmıştır (John [Robert] Withers'in 17. yüzyıl baskısından; Londra, 1996). Fransız tacir Jean-Claude Flachat (ölümü 1775), Hacı Beşir'in halefi (ve Flachat'nın yakın olduğu) Morali Beşir Ağa'nın görevde bulunduğu sırada ticari bir temsilci olarak haremlle çalışıyordu. Flachat'nın iki ciltlik eserinde *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes orientales* (Lyon, 1766) Morali Beşir hakkında, 1752'deki yıkılış ve infazının arkasındaki şartlar da dahil önemli bilgiler verilmektedir. Kitabın darüssaade ağılığı makamına ilişkin değerli bir kavrayışı vardır.

6 Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda adıyla Kitap Yayınevi tarafından yayına hazırlanıyor –y.n.

Osmanlı Türkçesi okuyanlar için Mehmed Süreyya Bey'in (1845-1909) *Sicill-i Osmani*'si Beşir Ağa'nın çok özlü bir biyografisini içerir; bunun iki Arap alfabeli baskısı (Ankara, 1969 ve Westmead, Farnborough, İngiltere, 1971) bir de Latin alfabesiyle baskısı (ed. Ali Aktan; İstanbul, 1995) bulunmaktadır. Ahmed Resmî Efendi'nin (1700-83) *Hamilet-ül Kübera*'sı en önemli harem ağalarının kısa biyografilerinin bir derlemesidir. Osmanlıca bir tıpkıbasım, Latin alfabeli bir transkripsiyonla birlikte basılmıştır (ed. Ahmet Nezihi Turan; İstanbul, 2000).

Beşir'in külliyesine ekli olan kütüphanenin 19. yüzyıl sonlarına ait kataloğu, tamamlandıktan sonra *Defter-i Kütüphaneye-i Beşir Ağa-yı İstanbul'da Bâb-ı Âli Civarında Vâki'dir* (İstanbul, 1886) başlığı altında basılmıştır. Ayrıca, Gülnuş Emetullah'ın Mekke için 1678'de kurduğu vakfın vakıfnamesi de çağdaş Türkçe bir baskıda, *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar: Hanım Sultan Vakfiyyeleri* (ed. Tülay Duran; İstanbul, 1990) derlemesi içinde basılmıştır.

Surnameler

Saray vakanüvisi Vehbi'nin, saray nakkaşı Levni'nin çizimleriyle süslü, Beşir Ağa'nın ve diğer başka harem ve kapı ağalarının tasvirleri bulunan 1720 tarihli *Surname*'si, Esin Atıl'ın editörlüğünde ve şerhleriyle İngilizce olarak da basılmıştır: *Levni and the Surname: The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival* (Levni ve Surname, İstanbul, 1999). Tasvirlerin tamamı yer almasa da bir başka İngilizce baskı daha bulunmaktadır: *Sûrnâme: An Illustrated Account of Sultan Ahmed III's Festival of 1720* (ed. Ahmet Ertuğ; Bern, 2000).

Doğu Afrika Köle Ticareti Üzerine

Saray hizmeti için genç Afrikalı hadımların tedariki ve de bunların iğdiş edilme işlemleri üzerine Avrupa kaynakları arasında John Lewis Burckhardt'ın (1784-1817) iki ciltlik *Notes on the Bedouins and the Wahabys, Collected during His Travels in the East* (Londra, 1831) adlı eseri de bulunur. Beşir'in memleketiyle ilgili daha genel bilgi, Burckhardt'ın *Travels in Nubia*'sında (Londra, 1819) bulunabilir. Sir Richard Francis Burton, efsanevi *Binbir Gece Masalları* çevirisinde (*The 1001 Nights: The Book of the Thousands*

Nights and a Night: A Plain and Literal Translation of the Arabian Nights Entertainments; sayısız baskısı bulunmaktadır) iğdiş edilmenin dereceleriyle ilgili ayrıntılar sunar. Köle ticareti ve iğdiş etme ile ilgili daha özet bir anlatı, Fransız Hekim Louis Franck'ın (1761-1825) anılarında bulunabilir: *Mémoire sur le commerce des nègres au Kaire [sic], et sur les maladies auxquelles ils sont sujets en y arrivant*. Bu eser, Michel Le Gall tarafından İngilizceye çevirilip, Shaun E. Marmon'un yayınladığı *Slavery in the Islamic Middle East* (Princeton, 1999) içinde bulunabilir.

Arap Vilayetleri Üzerine

Medine'deki Mescid-i Nebi, peygamberin kabri ve muhafızlık eden türbedar ağaların rolü üzerine ayrıntılı ve son derece değerli bir kaynak, Richard Francis Burton'ın *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah* (Memorial edn. Londra, 1893; yeniden baskı New York, 1964) eserinde bulunabilir. Burton Haremeyn'i 1850'lerde ziyaret etmiş olsa da, gözlemlerinden çoğu, Beşir Ağa'nın aktif olduğu zamana da uygundur. Burton'ın anlatısının ilk cildi büyük ölçüde Medine'ye, ikincisi ise Mekke'ye ayrılmıştır.

18. yüzyılın ilk yarısında Kahire'de yaşayan bir bölük kethüdası olan Ahmed Kethüda Azeban el Demirdaşı'ye izafe edilen vakayinamelerde tek tük de olsa Beşir Ağa'ya ve onun Kahire'deki vekillerine kısa ve gizemli göndermelere raslanır. Vakayiname, *El Durra el musâna fî ahbâr el Kinâna* (British Museum, MS Or. 1073-1074) yer yer problemli bir İngilizce çeviriyle Daniel Crecelius ve Abdülvahab Bekir tarafından *Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt, 1688-1755: Al Durra al musâna fî akhbâr al-Kinâna* (Leiden ve New York, 1989) başlığı altında basılmıştır.

İKİNCİL KAYNAKLAR

İkincil kaynaklardan bilimsel literatürde saray, kölecilik ve hadımlar üzerine genel eserler, tek tek hadımlarla ilgili çalışmaları kat kat aşar.

Saray ve Harem Üzerine Eserler

İngilizce yazar bir hayli gizemli Norman Mosley Penzer (tesadüfen bir Burton uzmanıydı) 1930'larda, bir müze olarak kamuya açılmasından kısa

süre sonra Topkapı Sarayı'nı incelemiştir. *The Harem: An Account of Institutions as it Existed in the Palace of the Turkish Sultans, with a History of the Grand Seraglio from its Foundation to Modern Times* (Philadelphia 1936, yeniden baskı New York, 1993) adlı eseri, sarayın düzeni ve çeşitli odalarının işlevlerine yönelik değerli bir rehberdir. Yazar ayrıca bir bölümü Avrupalı ziyaretçilerin saraya dair daha önceki anlatılarına ayırmıştır. Penzer, saray hadımlarının zevku sefa düşkünü soysuz bir topluluk olduğuna dair kanısını gizlemek için bir çaba harcamaz; bunların karakterlerine ve eğilimlerine değin tasviri önyargı ve aşırı bir fanteziyle lekelenmiş olsa da, görevlerine ve dairelerine değin anlatısı son derece yararlıdır. Gülrü Necipoğlu'nun *Architecture, Ceremonial, and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (New York ve Cambridge, Mass., 1991) başlıklı çalışması, Penzer'in sarayın mimarisiyle ilgili gezintisinin –en azından daha önceki dönem için– daha bilimsel bir tamamlayıcısıdır. Benzer şekilde, Leslie P. Peirce'nin *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York ve Oxford, 1993, [*Harem-i Hümayûn; Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükûmranlık ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010]) çalışması, saray kadınlarının işlevleri ve otoriteleri üzerine daha ayrıntılı ve karmaşık bir görüş verir, aynı zamanda da saray hadımlarını kadınların ortam ve işlevleri bağlamına yerleştirir.

18. yüzyıl başlarında harem kadınlarının ve darüssaadet ağasının Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderinde oynadığı rolle ilgili genel bir izlenim, Mary Lucille Shay'ın *The Ottoman Empire from 1720 to 1734, as Revealed in Despatches of the Venetian Baili* (Urbana, Illinois, 1944; yeniden baskı Westport, Conn., 1978) eserinden edinilebilir. Shay, imparatorluklarının son parçasını da bu sırada Osmanlı İmparatorluğu'na kaptırmak üzere olan Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı sarayındaki elçisinin genellikle hor gören gözlemlerini eleştirmeksizin tekrarlar. Gene de eser, Beşir Ağa'nın bundan sonraki “vezir seçtirme” rolü üzerine olduğu gibi, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın veziriazamlığı ve 1730'daki Patrona Halil Ayaklanması üzerine de yararlı bilgiler sunar.

Veziriazam Ragıp Mehmed Paşa'nın meslek hayatı, Norman Itzkowitz tarafından ayrıntılı şekilde incelenmiştir: “Mehmet Ragıp Paşa: The Making of an Ottoman Grand Vizier” (yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1958) ve aynı yazarın kısaltılmış şekilde alıntılanmış “Eigh-

teenth-Century Ottoman Realities,” *Studia Islamica*, 16 (1962), 73-94. Karl K. Barbir’in *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton, 1980) adlı çalışması Azem ailesinin bu vilayeti elinde tutması ve de Fethi Efendi ile Mekkizade Hüseyin’in onları devirme girişimleri üzerinedir.

Son olarak, Çin İmparatorluğu’ndan yararlı örnekler de bulunan genel olarak saray hadımları kurumu üzerine bir bölüm, Orlando Patterson’da bulunabilir: *Slavery and Social Death: A Comparative Study* (Cambridge, Mass., 1982).

Memluk Sultanlığındaki Hadımlar Üzerine Çalışmalar

Güzel bir tesadüf eseri, Mısır, Suriye ve Güneydoğu Anadolu’yu ve (Mekke ve Medine de dahil) Arap Yarımadası’nın batısını 1250’den Osmanlıların bu bölgeleri 16. yüzyıl başlarındaki fethine kadar idare eden Memluk Sultanlığı’ndaki hadımlarla ilgili yakın tarihli iki değerli çalışma elimizde bulunmaktadır. David Ayalon’un *Eunuchs, Caliphs, and Sultans: A Study of Power Relationships* (Kudüs, 1999), ilk dönemde ve ortaçağ İslam toplumlarında hadımların kullanımı üzerine, Memluk idaresindeki hadımların işlevlerinin, özellikle de bunların Memluk ordularındaki acemi eğitimindeki rollerinin ayrıntılı bir incelemesiyle sonuçlanan, geniş bir değerlendirmede bulunur. Shaun E. Marmon’un *Eunuchs and Sacred Boundaries in Islamic Society* (Oxford ve New York, 1995) Hz. Muhammed’in Medine’deki kabrinin türbedar ağaları hakkında bugüne kadar yayınlanmış tek ikincil kaynaktır. Yazar, bu kurumun kökenlerini bir dereceye kadar ayrıntılarıyla inceler, sonra da onu Memluk Sultanlığı’nın siyasi ve dini stratejisi bağlamına yerleştirir. Gözlemlerinin birçoğu, Osmanlı dönemi için de uygundur. Marmon’un çalışması, Suraiya Faroqhi’nin Osmanlı döneminde Medine ile ilgili ek bilgiler sunan değerli *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans* (Londra ve New York, 1994, [*Hacılar ve Sultanlar 1517- 1638*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008]) çalışması ile tamamlanabilir.

Osmanlı Kahire’sindeki Beşir Ağa ve Diğer Hadımlarla İlgili Çalışmalar

Beşir Ağa’nın ve Kahire’ye sürgüne yollanmış çeşitli Osmanlı harem ağalarının iktisadi ve bir dereceye kadar da siyasi faaliyetleriyle ilgili

bir dizi makale ve kitap bölümü vardır. Bunlardan özellikle anmaya değer biri, Kahire'deki Beşir Ağa Sebil-Mektebinin resimleriyle birlikte vakıfnamesinin transkripsiyonunu ve çevirisini de içeren, Hamza Abd al-Aziz Badr ve Daniel Crecelius'un "The Awqâf of al-Hajj Bashir Agha in Cairo"sudur (*Annales Islamalogiques*, 27 (1993), 291-311). Aynı iki yazar, Şahin Ahmed Ağa adındaki bir 17. yüzyıl harem hadımının (ancak hiç darüssaade ağası olmamıştır) dini vakıflarıyla ilgili benzer bir makale de yayınlamışlardır: "The Waqf of Shahin Ahmad Agha in Cairo," *Annales Islamalogiques*, 26 (1992). Benim "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abbas Agha" makalem de (*Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 37/4 (1994), 293-317) 1671'de Kahire'ye sürgün edilen bir harem ağasının terekisini inceler. Öte yandan gene "The Role of the Kızlar Ağası in 17th-18th Century Ottoman Egypt" (*Studia Islamica*, 75 (1992), 141-58) başlıklı makalem de Mısır'a sürgün edilmiş harem hadımlarının rollerini genel anlamda tasvir eder; *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs* (Cambridge, 1997, [Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi, 2002, Tarih Vakfı Yurt Yayınları ve 2009, İş Bankası Kültür Yayınları]) adlı kitabım ise 18. yüzyılın büyük bölümü boyunca eyalete hâkim olan Mısır'ın Kazdağlı ailesinin sürgünde olsun olmasın farklı daüssaade ağalarıyla (ki aralarında Beşir de vardır) ilişkileri üzerine bir bölüm içerir. Nihayet, makalem "Exiled Chief Harem Eunuchs as Proponents of the Hanafi *Madhhab* in Ottoman Cairo," (*Annales Islamalogiques*, 37 (2003), 191-9) sürgündeki darüssaade ağalarının, en çok da Beşir Ağa'nın dini-entelektüel nüfuzunu ele alır.

Beşir Ağa Türbesi Üzerine Kaynaklar

Son olarak, Beşir Ağa'nın İstanbul Eyüp Mezarlığındaki türbesi iki Türkçe eserde tasvir edilmiştir: Recep Akakuş'un *Eyyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler* (İstanbul, 1973) ve Yıldız Demiriz'in *Eyüp'te Türbeler* (Ankara, 1982). Her iki kitap da mezar kitabelerini içerir; ilkinde mezarın çok net olmayan resmi de bulunur.

ALINTILANAN ESERLER

BİRİNCİL KAYNAKLAR

- Burckhardt, John Lewis. 1831. *Notes on the Bedouins and the Wahabys, Collected during His Travels in the East*. 2 cilt. Londra: John Murray.
- Burton, Sir Richard Francis. 1893. *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah*. 2 cilt. Londra: Tylston & Edwards. New York yeni baskısı: Dover Publications, 1964.
- Demirdaşı, Ahmed Kethüda Azeban. 1755. *El Durra el musâna fî ahbâr el Kinâna*. British Museum, MS Or. 1073-1074.
- Flachat, Jean-Claude. 1766. *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes orientales*. Lyon: Ches Jacquenod père et Rusand.
- Franck, Louis. 1802. *Mémoire su le commerce des nègres au Kaire [sic], et sur les maladies auxquelles ils sont sujets en y arrivant*, çev. Michel Le Gall, "Memoir on the Traffic in Negroes to Cairo and on the Illnesses to which they are Subject upon Arrival There," Shaun E. Marmon (ed.), *Slavery in the Islamic Middle East* içinde. Princeton: Markus Wiener Publishers, 1999.
- Mustafa Ali. 1975. *Mustafa Ali's Description of Cairo of 1599: Text, Transliteration, Translation, Notes*, ed. ve çev. Andreas Tietze.
- Rycaut, Paul. 1668. *The Present State of the Ottoman Empire*. Londra: John Starkey & Henry Brome. Yeniden baskı New York: Arno Press, 1971.
- Süreyya, Mehmed. 1971. *Sicill-i Osmani*. 4 cilt. Westmead, Farnborough, İngiltere: Gregg International Publishers.

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Akakuş, Recep. 1973. *Eyyüp Sultan ve Mukaddes Emanetler*. İstanbul: Fatih Yayınevi.
- Ayalon, David. 1999. *Eunuchs, Caliphs, and Sultans: A Study of Power Relationships*. Jerusalem: Magnes Press, the Hebrew University.
- Badr, Hamza Abd al-Aziz ve Daniel Crecelius. 1993. "The Awqâf of al-Hajj Bashir Agha in Cairo," *Annales Islamologiques*, 27: 291-311.
- Bates, Ülkü. 1991. "Façades in Ottoman Cairo," Irene A. Bierman, Rifa'at A. Abou-El-Haj ve Donald Preziosi (editörler), *The Ottoman City and its Parts: Urban Structure and Social Order* içinde. New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas, s. 129-71.
- Demiriz, Yıldız. 1982. *Eyüp'te Türbeler*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Itzkowitz, Norman. 1962. "Eighteenth-Century Ottoman Realities," *Studia Islamica*, 16: 73-94.
- Marmon, Shaun E. 1995. *Eunuchs and Sacred Boundaries in Islamic Society*. New York ve Oxford: Oxford University Press.
- Penzer, N. M. 1936. *The Harem: An Account of the Institution as It Existed in the Palace of the Turkish Sultans, with a History of the Grand Seraglio from Its Foundation to Modern Times*. Philadelphia: J. B. Lippincott. Yeniden baskı New York: Dorset Press, 1993.

Ab

- Abbas Ağa** 83, 114; yazma koleksiyonu 84-85, 87-88, 90, 93, 100
Abbasi İmparatorluğu, Abbasi(ler) 16, 20-21, 50
Abdurrahman Ağa (Küçük) 66
Abdülvahab Bekir 111
Afgan(lar)/Afganistan 72, 89-90
Ahameniş İmparatorluğu 19
Ahmed III 11, 39, 41-42, 44, 65-71, 74, 83-85, 93
Ahmed Resmi Efendi 102; *Hamilet-ül Kübera* 110
Ahmed Ağa (Şahin) 114
Akakuş, Recep 114
Ali (Hz) 49-50, 52, 54; kabri (Necf) 22
Ali Ağa (Yapraksız) 37-39, 42
Ali Bey (Hac emiri) 77
Ali Paşa (Çorlulu) 42-43
Ali Paşa (Hekimoğlu) 72-74
Asyut 29
Ayalon, David 21, 113
Ayşe (Hz.) 53-54
Azemler 75-78, 103, 113

Ba

- Badr, Hamza Abd al-Aziz** 95, 114
Bagdad 16, 20, 26, 91
Banya Luka 72-73
Barbir, Karl K. 113
Baris, Ülkü 95
Beşir Ağa (Hacı) adı 36; **Beşir Ağa Camisi (Topkapı Sarayı'nda)** 85, 92-93; **Bulgaristan'da medrese** 96-97; **çeşmeleri** 97-98; **darüssade ağalığı** 18, 27, 35-37, 47, 61-62, 64, 70, 79, 81, 103; **eğitimi** 37; **Eyüp'teki darülhadis** 94; **hazinedar-ı Şehriyariliği** 42, 48, 65; **İstanbul'a dönüşü** 62-63; **kariyeri** 11, 35, 38-41; **Kıbrıs'a sürgünlüğü** 43-44, 46, 65; **Külliyesi (Cağaoğlu)** 93-94; **kütüphaneleri** 83-94; **Mısır'a sürgünlüğü** 27, 44, 46, 51, 78, 81; **mülkleri** 82; **ölümü** 72-73, 76, 80, 99, 103; **şeyhülharemligi** 11, 27, 47, 49,

57-58, 60; **tarikati** 10, 34; **tasviri** 68; **türbesi** 100-101, 114; **vakıfları** 83-84, 92

- Beşir Ağa (Moralı)** 43, 84-85, 96-97, 100, 102, 109; **ölümü** 103
Beydavi (Kadı) 87
Bizans(lılar) 22, 29; **alay yolu (Divanyolu)** 99; **donanması** 21; **imparatorları** 15; **İmparatorluğu** 9, 17, 19; **surları** 85, 99
Bon, Ottaviano 109
Burckhardt, John Lewis 30, 110
Bursa (Prusa) 22, 95
Burton, Sir Richard Francis 30, 32, 51, 55-57, 110-111

- Cafer Ağa** 30-31
el-Celfi, Ali 79-80, 95
el-Celfi, Hasan 78, 80
el-Celfi, Rıdvan 79-81
Celfi hanesi 78-80
Crecelius, Daniel 95, 111, 114
Çerkezistan 17, 25, 34, 89

- Darius III** 19
Demirdaşı, Ahmed Kethüda Azeban el 35, 80, 111
Demiriz, Yıldız 114
Dimyat haneleri 80

- Ebubekir** 49, 51, 53-55
Ebukuf Ahmed Ağa 76, 103
Edirne (Adrianople) 66, 95, 105; **vakası** 41-42
el-Ensari, Ebu Eyyub 100-101
Emevi(ler) 20, 50, 52, 54, 85
Etiyopya 9, 34; **hadımlar** 10; **kilisesi** 28
Evliya Çelebi 88-98

- Faroqhi, Suraiya** 113
Fas 9
Fatma (Hz.) 49-50, 52; **kabir odası** 53-54
Fatmi(ler) 21-22, 29, 49-50
Fazıl Ahmed Paşa (Köprülü) 40
Fethi Efendi 76, 113

Ca

Da

Eb

Fa

Fikâri(ler) 34-35, 40, 47, 60, 77-78, 80
Flachat, Jean-Claude 84, 109
Franck, Louis 30, 111
Fransa 66, 69, 90

Ga

Gazali 87
Gazanfer Ağa 30-31, 107
Gülnuş Emetullah Sultan 11, 39, 42, 44, 65; **Mekke vakfı** 110; **vakfı** 40, 85, 93
Gürcistan 25

Ha

Habeşistan 24, 28
Habsburg(lar) 69-70, 72-73, 105; **imparatorları** 9; **imparatorluğu** 41, 104; **Pasarofça Anlaşması** 66
hadım(lar): **Afrıkalı** 20, 24-31, 35-37, 43, 56, 58, 106-107, 109-110; **antikçağda** 19; **Avrupalılarda** 24, 26; **birliği** 52; **Bizans'ta** 19, 21; **castrati'ler** 19, 106; **Çinlilerde** 31-32; **eğitimi** 33, 83; **evleri** 45; **Ermeni** 21; **Gürcü** 23; **Habeşi(ler)** 24, 24, 28-29, 33, 36, 107-108; **hadım sırası** 22; **Hindistan'dan gelenler** 56; **hiyerarşisi** 56, 58; **iğdiş** 25, 29-33, 68, 106-108, 110-111; **İspanya'da** 21; **Kafkasyalı** 23-24, 26, 29; **Macarlar** 25; **Memluk sultanlığında** 21, 29, 33, 56, 58, 113; **muhafızlar, komutanlar** 19-23, 25, 49, 51, 55-56; **Pekin imparatorluk sarayında** 99; **Osmanlılarda** 11, 15, 22-24, 33; **Pers imparatorluğunda** 19; **şarıs** 19; **Sakalibe** 21; **Selçuklularda** 20; **Yunanlı** 21; **Zenc** 24
Haile Selasiye 28
Halveti(ler), **Halvetilik** 94; **tarikâtı** 108
Hanefi(ler) 97-98; **fıkıhı, fıkıhçıları** 83-85, 87, 91, 100; **klasikleri** 92; **mezhebi** 9-10, 90, 95-96, 99, 108
haremağa(ları): **cinselliği** 32-33, 37; **harcamaları** 42-43; **hiyerarşisi** 38, 40; **isimleri** 36, 102; **hakkında kaynaklar** 109-114; **koşuşu** 64; **mezarlığı** 103; **nüfuzları** 105, 107; **resimleri** 68; **tasavvuf eğilimleri** 93; **terekeleri** 67, 114; **tıbbi ilgileri** 88; **tören esvabları** 63; **vekili** 44-46

Haremeynü's-Şerifeyn 11, 49-51, 55-57, 75-79, 89, 91, 104; **vakıfları** 11, 24-25, 35, 39-40, 46, 48, 52, 58-59, 71-74, 77-78, 80-83, 99, 106, 108, 111, ayrıca bkz. **Mekke ve Medine**

Hasan (Azeb kethüdası) 78
Hasan (Beşir Ağa'nın vekili) 44-47, 62, 81, 94
Hasan (Hz.) 50
Hasan el-Celfi bkz. **el-Celfi, Hasan**
Hasan Paşa (Seyyid) 74
hazinedar-ı Şehriyari 41-43, 48, 59, 65, 78, 85
Hristiyan(lar) 28, 98, 101; **devşirmeler** 17; **düşmanlar** 70; **hekimler** 29; **hadımlar** 23, 30, 36; **Kopt(lar)** 28-29, 78
Hurrem Sultan 23-24
Hüseyin (Hz.) 50
Hüseyin ibnü'l-Mekki (Mekkizade) 76, 103, 113

Irak 16, 19-20, 22, 55, 72
Iitzkowitz, Norman 84, 112

İbn Arabi 87
İbni Sina 88
İbrahim (Kazdağlı hanesi lideri) 79-82
İbrahim Bey (Katamışlı) 80, 82
İbrahim Paşa (Neveşehirli Damat) 65-66, 68-71, 90, 112
İran/İranlı 9, 49-51, 55, 87-91; **Azerbaycanı** 72; **hadımları** 20; **şiiliği** 72
İskender (Büyük) 19
İskenderiye 28, 62
İsmail Bey (İvaz Bey'in oğlu) 77-78
İsmail Bey 35-37, 40, 47, 60, 73
İsmaili(ler) ya da Yediciler 20-22, 50, 55
İsnââşeri 49, 55
İsnââşeriyeciler (Onikiciler) 50-51, 72, 90
İstanbul/Konstantinopolis 23, 25-26, 31, 34-35, 37, 40-41, 43, 45-47, 62, 76-77, 81-83, 87, 89, 91, 95-98, 102; **Atmeydanı** 67; **Ayasofya Kütüphanesi** 85; **Edirnekapi** 99; **Eyüp Mezarlığı** 114; **saray-ı hümayun** 11, 18, 27, 56, 58, 78, 105; **Sarayburnu** 63;

İr

ib

Tersane Sarayı 67; Theodosius

Forumu 23

İvaz Bey 77

İznik (Nicaea) 22

Ka

Kadıızade(ler) hareketi 87, 89, 108

Kafkas, Kafkasya 23, 26, 29, 34, 56, 70, 72, 107; dağları 16, 21, 89

Kahire 21, 34, 44, 50, 61, 63, 72, 84, 88, 98-100, 107, 111, 113; Birkettü'l-Fil 45, 47, 60, 62; Bulak 39; el Ezher Üniversitesi 87, 91, 97; Ezbelkiye 47, 79; hadım mahallesi 60; hac kervanları 11, 58, 62, 75, 82-83; Hadımların İkamet Sarayı Mevkii 45; kervan yolu 29; köle ticareti 24, 33; sultan türbeleri 22; Surre Alayları 57

Kandaki (Etiyopya Kraliçesi) 28

Kandiye 63

Karaçelebizade 89

Kasım(ler) 34, 47, 77

Katamış hanesi 80-82

Kâtip Çelebi 89

Kayıtбай (Sultan) 54

Kazdağlı hanesi 60-61, 73, 78-81, 97, 114

Köle/kölelik 10, 36, 43, 45, 82; Afrikalı köleler 20; askeri köleler 34, 102; Babürlü imparatorlarında 15; Çerkez köleler 34; Çin hanedanında 15; Darfur kervanı 29; devşirme 17-18, 28; elit, seçkin köleler 11, 15-18, 23, 37, 46-47; Gürcü köleler 76; Habeş, Habeşistanlı köleler 28, 107-108; Hintli köleler 20; Kafkasyalı köleler 21, 58; köle pazarı 33; köle ticareti 24, 28-29, 107, 110-111; Roma imparatorluğunda 15; Sennar kervanı 29; Sudanlı köleler 21, 28-29; Rum köleler 22

kütüphaneler 10, 83, 90, 98, 108; Ayasofya Camisi'nde 84-85; El-Ezher 87, 91-92; koleksiyonlar 85, 87-88; Eyüp'te 85-94, 101; Medine'de 86, 91; Kuran elyazmaları 10, 77, 87; Süleymaniye Kütüphanesi 85; Topkapı Sarayı'nda 84

Macaristan, Macar(lar) 9, 23, 25, 41; hadımlar 36 Mahmud I 43, 69-70, 74, 83, 99; askeri hareketleri 71-72; Medresesi (Kahire) 47, 92

Maliki(ler)/Malikilik 92, 95-96

Marmon, Shaun 22, 31, 111, 113

Medine II, 24-25, 27, 36, 47, 49-53, 55, 58-59, 62, 75, 80, 82, 86, 89, 92, 98, 101, 104, 108, 113; Mesic-i Nebevi 22, 52, 54, 56-57, 60, 111, ayrıca bkz. Haremeynü's-Şerifeyn

Mehdi 53

Mehmed (Azeb ağası) 78

Mehmed Ağa (Türbedar ağası) 89

Mehmed Bey (Çerkez) 77

Mehmed Bey (Defterdar) 35

Mehmed Çelebi (Yirmisekiz) 66, 90

Mehmed Efendi (Birgini) 87

Mehmed II (Fatih) 23, 100

Mehmed IV 11, 39, 41

Mehmed Paşa (Köprülü) 40, 59

Mehmed Süreyya Bey 110

Mekke II, 24, 28, 36, 39, 50, 55, 60, 62, 75, 80, 82, 89, 91, 100, 104, 108, 110-111, 113; kazas-karlığı 28; şerifi 59, hadım mahallesi 60; Kâbe 56; kapıları 51, ayrıca bkz. Haremeynü's-Şerifeyn

Memluk Sultanlığı/sultanları 16-17, 21, 24, 29, 31, 33-34, 50-52, 54-57, 64, 75, 89, 96-97, 113

Memluk(lar) 17-18, 22, 24, 34, 52, 54-56, 75-79, 89, 94, 96-97, 102; azatlı; hadımları 20, 29, 31, 33, 51, 57-58, 64, 113; Sudanlı(lar) 21, 24, 28; Türk Memluklar 16

Mevlana Celâleddin-i Rumi 88

Mısır 16, 18, 21, 28-30, 48-50, 52, 57, 62, 72, 76, 84, 89, 91-92, 95-96, 103, 107, 113; Circe sancağı 81; Gönüllüyan bölüğü 35; hane siyaseti 39; irat kaynakları 73; siyasi kültürü 33-34, 79, 90; sürgün(leri) 10, 27, 37, 40, 42, 44-46, 58-60, 62-64, 78-79, 81, 83, 92, 113-114; önde gelenler 47, 58, 60-61, 73, 77-78, 80, 82, 97

Moğol(lar) 16, 50

Muhammed (Peygamber) 20, 49-50, 52, 59, 82, 92, 98; **kabri (Medine)** 11, 22, 27, 36, 53-54, 86, 89, 108, 113
Murad II 22
Murad III 24, 67-68
Mustafa II 38-39, 41-42, 70, 99
Mustafa Ali 107

Na

Nadir Şah 72, 90-91
nakib'ül-eşraf 92, 96
Nakşibendi 93, 108
Nefise Hatun 95
Nicolay, Nicolas de 109

Or

Orhan Gazi 22
Osman Ağa 80-82, 99
Osmanlı İmparatorluğu 9-10, 15, 17, 21, 25-26, 31, 33, 74, 83, 87, 91-92, 102, 104-105, 107, 112; **Avrupa kültürü** 66-69, 84, 88; **bilim** 32, 88; **kahve, kahve ticareti** 60-61, 64, 79; **Enderun** 10, 83, 98; **entelektüel hayat** 9-11, 18, 83-84, 86, 98, 106, 114; **Girit Muharebesi** (1669) 69; **Karlofça Anlaşması** 41; **Kıbrıs** 43-44, 46, 65-66; **Köprülü reformları** 38; **Lale devri** 66, 69, 79, 84, 90; **Lüks eşyalar** 43, 67; **Patrona Halil İsyanı** 69-72, 112; **İslamı** 9-10; **tütün** 64-65, 90; **Venedik Muharebesi** 67; **yenicheri(ler)** 17-18, 35, 60, 63, 65, 69, 73, 77-79

Pa

Patrona Halil 69-70, 72
Patterson, Orlando 113
Peirce, Leslie P. 112
Penzer, Norman Mosley 92, 111-112
Petro (Rus Çarı Büyük) 43, 70
Ragıp Mehmed Paşa 103, 112
Rus, Rusya 9, 43; **imparatorluğu** 70, 104
Rycaut, Sir Paul 25-26, 109

Sa

Safevi(ler) 91; **hanedanı** 49, 90; **imparatorluğu** 9, 55, 72

Samarra 16
Sasani İmparatorluğu 19
Selahaddin Eyyubi 16-17, 22
Selçuklu(lar) 17, 20-21
Selim I 24
Selim II 30
Seyyid Vehbi 67
Shay, Mary Lucille 112
Sina Yarımadası 60
St. Jean Şövalyeleri 63
Sudan 24, 29, 34; **Cibuti** 28; **Darfur** 29; **Eritre** 28; **Sennar** 29
Sufi/sufilik 9-10
Suriye/Suriyeli 16, 19-22, 50, 75-77, 89, 95, 103, 113
Suudi(ler) 22, 56
Süleyman Ağa (Uzun) 43-44, 46, 66
Süleyman I 9, 23-24, 38, 52, 65, 68, 104, 106, 109
Süleyman Paşa 23
Sünni(ler)/Sünnilik 9-10, 22, 49-54, 72, 75, 87, 90, 95, 104, 108

Şafi(ler)/Şafilik 95; **fıkhi, fıkıhçılar** 87, 91-92; **mezhebi** 90, 96
Şam 28; **hac kervanları** 75-77; **Surre Alayı** 57; **Cami-i Kebiri (Emeviyye/Ümeyye Camisi)** 52, 55, 85; **valiliği** 75-77, 103
şeyhül'ezhre 92
şeyhülharem 11, 25, 27, 47, 49, 53, 56-60, 62, 82, 89, 101, 108
Şii(ler) 9, 21-22, 49-51, 54-55, 90

Topkapı Sarayı 14, 23, 26, 29, 33, 37, 42, 56, 58, 66-67, 85, 99, 106-107, 112; **Ağalar Camisi** 92; **Arz odası** 23-24, 36, 68, 84; **Babüssaade, ağalığı/ağası (akağalar)** 23-24, 31, 68; **Babüsselam** 63; **Darüssaade, ağalığı/ağası (karaağalar)** 9-11, 18, 24-25, 27, 33, 35-43, 45-49, 58-63, 65-67, 69-71, 74, 76-79, 81-85, 87, 89-90, 92, 94, 96-97, 100, 102-107, 109, 112, 114; **Darüssaade ağası dairesi** 64;

Şa

To

harem-i hümayun 9-11, 13, 20, 23-26, 28, 32-33, 35, 37-40, 42, 58, 62-65, 67-68, 71, 91-92, 94, 99, 103, 105-106, 109-112; **Kafes** 39, 64; **Karaağalar Avlusu** 64; **şehzadeğân mektebi** 64; **Yemiş Odası** 67
türbedar ağaları 11, 22, 27, 49, 54-59, 86, 89, 108, 111, 113

Va **vakıflar** 11, 24, 35, 39-40; **Haremeyn vakıfları** 24-25, 46, 48, 52, 58-59, 71-73, 77, 80, 82, 99, 106
Venedik, Venedikli 30, 43-44, 63, 66, 69, 77, 105, 107, 109, 112
veziriazam(lar), veziriazamlık 10, 18, 23, 27, 42-43, 62, 66-67, 69-70, 72, 84, 90, 102-103, 105, 112; **Beşir Ağa** 11, 41, 65, 68, 71; **Köprülü ailesi** 40, 59, 63; **Mısır ve Haremeyn** 74
Viyana 41; **bozgunu** 42

Ya **Yahudi(ler)** 28
Yemen 23, 28-29, 49-51, 55, 59, 64; **kahve ticareti** 60, 79
Yeni Dünya 64
Yunanistan 66
Yusuf Ağa 39-40, 49, 58-59, 79

Ze **Zengi, Nureddin Mahmud** 17
Zeyd (Beşinci İmam) 50
Zeydi(ler) 22, 49-51, 55, 59

Beşir Ağa'nın hayat hikâyesi, Osmanlı İmparatorluğunun en güçlü kişisi haline gelen Habeşistanlı bir kölenin hikâyesidir. Afrika köle ticaretinin acımasız girdabına sürüklenen, Yukarı Mısır'da iğdiş edilen, Kahire'de satılan, sonra Topkapı Sarayına getirilen Habeşi oğlanlardan biridir Beşir Ağa. Bütün zorlukların üstesinden gelmiş, Darüssaade ağalığı makamını kendinden önceki ve sonraki bütün ağalardan daha uzun süre, tam 29 yıl işgal etmiş ve makamı siyasi ve askeri nüfuzunun zirvesine ulaştırmıştı. 18. yüzyıl başlarından itibaren, veziriazam fiilen sultanın yerine geçerken; Beşir de, veziriazamların seçiminde, hamiliğinde ve hatta azledilmesinde en güçlü kişi haline gelmişti. Beşir Ağa Osmanlı saray kültürünü, yerel siyasi kültürü ve imparatorluk siyasetini etkilerken, Osmanlı Sünni İslam anlayışının şekillenmesinde de kilit bir rol oynadı. Mekke ve Medine vakıflarına nezareti ve Hz. Muhammed'in Medine'deki kabrine muhafızlık eden türbedar ağalarının şeyhülharemi olarak hizmeti sayesinde, hac ziyaretlerinin ve peygambere hürmetin usulleri üzerinde kendi izlerini bıraktı. Kütüphaneler, kuran mektepleri ve imparatorluğun birçok kritik noktasında medreseler kurarak resmi Hanefi mezhebini güçlendirdi. Beşir Ağa, tasavvuf tarikatlarına ait yapıların da hamisiydi. 18. yüzyıl sırasında Arap topraklarındaki Halveti ve Nakşibendi tarikatlarının Beşir Ağanın katkılarıyla güçlenmiş olduğuna hiç kuşku yoktur. Osmanlı sarayına iğdiş edilmiş bir köle olarak gelen Beşir Ağa, uzun ömrünün sonunda Sünni Müslüman bir üstat, bir

devlet adamı, bir edip, bir mutasavvıf ve kitapsever olarak tarihte iz bıraktı. Geride bıraktığı eserler arasında İstanbul, Cağaloğlu'ndaki Hacı Beşir Ağa Külliyesi, Eyüp'teki Beşir Ağa Darülhadisi, İstanbul'un çeşitli semtlerindeki çeşmeleri, Kahire'deki sebil-mekteb ve Bulgaristan Zıştovi'deki medrese sayılabilir. Ama belki de günümüze bıraktığı en önemli miras, bir bölümünü Beşir Ağa Külliyesi'ne (1007 cilt), bir bölümünü Eyüp Darülhadisi'ne vakfettiği bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde korunan zengin kütüphanesidir. **Profesör Jane Hathaway Ohio State Üniversitesi Tarih Bölümünde Osmanlı tarihi öğretim üyesi.**

ANİ VE YAŞAM Dizisi

KitapYAYINEVİ

ISBN 978-605-105-130-7

